

ТЭКИ ОДУЛОК

УЛАХАН
ИМТЕУРГИН
ОЛОБО

САХА СИРИНЭЭБИ КИНИГЭ ИЗДАТЕЛЬСТВОТА
ЯКУТСКОЙ * 1966

С-чукот.
Т 96

А В Т О Р Т А Н

Дальнай Восток хоту өттүгөр борулук курдук уулаах Ясачнай диэн өрүс эрийэ-буруйа сүүрдэ сытар. Ити — Хотугу муустаах муораҕа түһөр Халыма диэн улахан өрүс салаата.

Ленинградтан Ясачнай өрүскэ диэри тыһыынча сүүс кес кэринэ. Онон, ара тохтообокко эрэ айаннаатахха, быһа холуйан, үс ыйынан тийиэххэ сөп. Бастаан Владивостокка диэри поёһынан, онтон улахан борокуотунан, онтон өрүс катерыгар олон, катертан онгоҕо көһөн, онтон салгы атынан, табанан, ытынан айанныахха сөп.

Мин, бу кинигэни суруйа олорооччу, дьэ ол Ясачнай өрүс үрдүгөр, бөлкөй үөттөр быыстарыгар турар таба тириитэ ураһаҕа төрөөбүтүм.

Аҕам Атылахан Иполун чолгородиеттан, ол аата куобах көлөлөөхтөр биистэрин ууһуттан, төрүттээх юкагир этэ.

Оҕо эрдэхпинэ биһиги бүтүн ыал ыалынан, булт экиретиһиитигэр, Ясачнай өрүс тардылара мас үрэхтэринэн итиэннэ салааларынан көһө сылдьарбыт. Аҕам, буораһынан эстэр саата суох буолан, ханныктык эмэ булгуйара, онон үгүстүк хоргуйарбыт.

Биирдэ оннук быстаран олон миигин хаһы тыһынан Орто Халыма куоратыгар киллэрбиттэрэ. Онон туора дьонно — бастаан нуучча, онтон кэлин саха атыһыттарыгар ололбутум.

Хаһаайыттарбар күн аайы ытынан тыаттан мас тийэйэрим, өрүстөн уу баһарым. Оһохторун отторум, хотоннорун сааһын күрдьэрим, ыттарын аһатарым, ыттарын көлүйөр тэриллэрин абырахтыырым, уллун буолар сүөһү тириитин итиэннэ тагас буолар ыт тириитин имитэрим. Хара сарсыардаттан ыкса түүннэ диэри үлэлиирим, тэллэх кэлиэ дуу, суорҕан кэлиэ дуу, куукуна муостатыгар утуйарым, хаһан да суум-

мат, ис тагас диэни билбэт этим. Сыгыньяах эпэр кэтэр түүтэ саралаан хаалбыт таба тириитэ арбафаспыттан уонна ыстааммыттан ураты, санныбар иилинэр таҥаһа суох хас эмэ сылы сыллаан сылдьарым.

Бастакы хаһаайыттарым, нуучча атыһыттара, православнай таҥара дьиэтин үлэһитин сүбэтинэн, миигин таҥара оскуолатыгар үөрэттэрэ биэрбиттэрэ.

Ол сүбэһит миигин, кыра омук оҕотун, олохтоох таҥара дьиэтигэр лөчүөк онорон, онон булдуан иитинэн олорор мин омугум дьонун православнай итэбэлгэ тардар баҕалааҕа.

Нууччалыы мөлтөхтүк билэр буолан уонна биир үксүн оскуолабар барыам да иннинэ, оскуолабыттан кэлэн да баран хаһаайыттарым дьиэтээҕи үлэлэригэр умса баттатан, дуоннаахха туохха да үөрэммэтэҕим. Ойбонно киллэрэн сүөһү уулатан, салаасканан уу таһан баран, уроукпар дэлби тонгон-хатан, илдьи сылайан кэлэрим.

Өрүс энгэринээҕи нууччалар уонна сахалар хайдах олороллорун Орто Халымаҕа үчүгэйдик билбитим.

Чукчалары кытта бастаан эмиз онно билсиспитим.

Таба көлөлөөх чукчалар биһиги куоралпытыгар сылга иккитэ: бастакы сырыыларыгар бырааһынньыкка ыалдыттыы, иккитэригэр куорат нуучча нэһилиэнньэтигэр үөр табалары үүрэн кэлэллэрэ. Сырыы аайы куорат тойотторо уонна атыһыттар чукчалары итирдэ-итирдэ эргинсэллэрэ. Эр дьону, дьахтары, кырдыаҕаһы, оҕону барытын аахтаахха, үс сүүсчэкэ киһилээх куоракка чукчалар кэлэ сылдыһылар улахан событие буолара.

Куорат хас олохтооҕун ахсын, хас атыһыкка, чиновникка, казакка, лөчүөккэ барыларыгар чукчалартан, кырата буоллаҕына, биирдии таба этэ, тагас онгостоллоругар таба тириитэ, эргинэллэригэр хастыы да кырса тириитэ тиксэрэ.

Кэлин, улаатан иһэн, бэйэм хаһаайыттарбын — нуучча, саха атыһыттарын кытта чукчаларга бара сылдьарым. Айанга кинилэргэ каюрдырым — ыттарын көрөрүм-истэrim, уоттарын отторум, чаанньыктарын оргутарым, балаакка туруорарым.

Биһиги диэки революция туһунан хойут, 1919—1920 сыллардаахха, истибиһпит.

Онтон гражданскай сэрии саҕаламмыта. Үрүҥнэр кэлэн биһиэхэ икки-үс сыл буолбуттара. Кинилэр кыра омуртарган түүлээхтэрин халаан Японияҕа, Америкаҕа тизэйлэрэ, биһиги табаларбытын өлөртүүлэрэ; саха, чукча, тонус уолаттарыҥ сэриилэригэр ылаллара.

Мин хаһаайыным атыҕыт үрүҥнэргэ хорунжай — «ыт көлөлөөх сэриилэр» офицердара буолбута.

Биһиги диэки кавалерия сахалар аттаах этэрээттэриттэн итиэннэ ыт көлөнөн сылдыар нуучча этэрээттэриттэн тэриллэрэ.

Хоту гражданскай сэрии туһунан кинигэм иккис чааһыгар кэпсиэбим.

Кыһыллар үрүҥнэри туундараттан уонна чугас эргин тыалартан үүрбүттэрин кэҥнэ, мин Якутскайга барбытым. Оно советскай-партийнай оскуолаҕа үөрэммитим. Онтон, үөрөхпүн бүтэрбитим кэҥнэ, миигин Ленинградка үөрэххэ ыыппыттара.

Орто Халыматтан Якутскайга диэри биир сылы быһа айаннаабытым. Индигиринэн кэлэн иһэн, өрө турбут саха баайдарыгар уон биир ый устата билиэннэ олорбутум. Оттон Якутскайтан Ленинградка диэри бастаан борокуотунан, ончонон Ленаны өксөйөн, онтон атынан, Иркутскайтан поһынан — барыта икки ый устата айаннаабытым.

Ленинградка тийэн университетка киирбитим.

Үөрөнөр диэн оҕо сылдыан умса-төннө түспүт ханык да үлэбинээҕэр барытыттан ордук кытаанах эбит ди санаабытым.

Маннайгы, иккис курстары бүтэрэн баран Халымаҕа, дыэбэр-уопшар сылдыахпын олус баҕарбытым.

Дойдубар 1927 сыллаахха барбытым. Халымалаан иһэн чукчалары эмиз көрсүбүтүм. Дежнев уонна Уэллен диэн чукча сэлиэнньэлэригэр ый кэрингэ тохтоон ааспытым, онтон Дальгосторг экспедициятын кытта Свенсон американскай шхунатыгар олорсон, Уэллентан ыла саҕалаан, Чаунскай тамахха, Халыма' өрүс төрдүгэр тийэ хотугу муоралар кытылыларынааҕы чукчалар сэлиэнньэлэригэр барыларыгар сылдыабытым.

Халымаҕа сыл кэрингэ олорон баран, 1928 сыллаахха Имтеургин диэн чукча оҕотун үөрэттэрээри Ленинградка илдэ кэлбитим.

1931 сыллаахха университеты бүтэрэн, Хотугу но-
руоттар Институттарыгар аспиранны сылдьан, Даль-
най Восток крайисполкомун Чукотскай национальной
уокуругу тэрийэр комитетын састаабыгар киирсэн,
Чукоткаҕа барбытым. Ити сырыыбар онно сэттэ ый
буолбутум. Бастаан Анадырга олоҕбутум, онтон Ки-
риэс, Провидение, Лаврентий бухталарыгар кииртэ-
ли сылдыбытым, чукчалар атын да сэлиэнньэлэри-
гэр таарыйбытым. Онтон Анадырь хомотун кэрийэ
итиэннэ Анадыртан собуруу диэки Беринг муоратын
кытылыгар олоҕор чукчаларга сылдыбытым. Дьэ
онон Чукотка бары бөдөн пууннарыгар сылдьан кы-
тыл да, туундара да чукчаларын олохторун кытта
ыкса билсиспитим.

Мин кинигэм маннайгы чааһыгар туундара дьо-
нун — Халыма уокуругун чукчаларын революция
буолуо 15—20 сыл иннинээҕи олохторун туһунан кэп-
сэнэр. Мин сэхэним кэнники чаастарын сүрүн геро-
йун аҕатын — табаһыт уонна булчут улахан Имтеур-
гин олоҕун-дьаһаҕын ойуулаан көрдөрдүм.

Кинигэм иккис чааһыгар кыра Имтеургин «ыт
көлөлөөх дьонго» — кытыл нууччаларыгар хайдах
хамначчыттаабыта кэпсэнэр.

Кинигэм үһүс чааһа — Имтеургин «ат көлөлөөх
дьонго» — сахаларга олоҕо.

Оттон тиһэх чаастарыгар мин хоту сиргэ револю-
ция туһунан, кыра Имтеургин Ленинградка тийиэн
хайдах үөрэммитин уонна кэлин хайдах советскай
хоту сири уларыта туттааччылартан биирдэстэрэ буол-
бутун туһунан кэпсиэм.

І. ЫЙ ДЬИЭЛЭММИТ

Тула сир-дойду бүтүннүүтэ халын хаарынан сабыллан сытар. Ыстаанныын, ырбаахылыын, бэргэһелиин — баһыттан атаһар диэри таба тагастаах Имтеургин тонгуу хаарынан төттөрү-таары хаамыталыыр. Кини табаларын үөрүн маныыр. Хара, элэмэс, маған табалар лабыкта көрдөөн хаары хаһаллар. Хаар урсунугар муостара адаарыннаһаллар.

Имтеургин табаларын ахсаанын билиэн баһарда. Үтүлүктэрин устан, тарбахтарын биир-биир бүк баттатаан истэ. Биир табаны ыйан баран, тойон эрбэтин бүк баттаата. Онтон иккис табаны ыйан баран эмиэ биир тарбағын баттаата. Ол курдук тарбахтарын барытын бүк баттатаата да, үөрүгэр баар табаларын ахсаана кини икки илиитин тарбахтарынааһар элбэх буолан биэрдэ.

Имтеургин хаарга олорунан кэбистэ уонна тыс этэрбэһин бэйэтигэр тардынан атағын тарбахтарын аахта. Икки атағын тарбахтарын ааһан баран, хаарга тайах маһынан биир сурааһыны тарта уонна: «Биир киһи», — диэн ботугураата. Табалара буоллабына биир киһи илиилэрин-атахтарын тарбахтарынааһар элбэхтэр эбит. Имтеургин, эмиэ илиилэрин-атахтарын тарбахтарын ахсаанынан кэмнээн, табаларын ааһан баран хаарга өссө биир сурааһыны тарта уонна: «Икки киһи», — диэтэ. Ол да үрдүнэн табаларын ситэ аахпата. Имтеургин тайағынан хаарга үс тэн, биир кылгас, онтон өссө биир сурааһыны туора тардыталаата уонна эмиэ саңа аллайда:

— Үс киһи, олору үрдүнэн өссө биир киһи, өссө киһи анара, эбиитин киһи сүүһэ, икки хараһа уонна мунна. Көр, мин итиччэ элбэх табалаахпын.

Ити кэмнэ биир элэмэс тугут, хаарга төбөтүн ньолбоччу быраҕан, сытынан кэбистэ. Онтон өссө биир, өкчөгөр таба, сүһүөхтэрин аа-дьуо бокутан, тобуктаан баран, устунан эмиэ сытта. Аны икки тыһы таба уонна күрэн түөстээх кырдыаҕас таба сыттылар. Онуоха Имтеургин, бокуойа суох батыччактаан тийиэн, кырдыаҕас табаны ойбоһоско тэптэ итиэннэ:

— Утуйар сатаммат! Бука-бары токуччу тонгоххут. Хаары хаһан лабыкталаан сиэн, — диэмэхтээтэ.

Табалар, өс киирбэх биир-биир туран, аат эрэ харата, ыарырҕатар курдук төҥкөгөнөн, туйахтарынан хаары өрүтэ ыһыахтаан бардылар.

Имтеургин табаларын эргийэ хаамта, тайах маһынан хаар аннынааҕы мууһу чочурдатта уонна:

— Сүрдээҕин да хам тонмут. Туйаххытын хайдах тоһута охсоохтообоккут буолла? — диэтэ.

Эппит тылларыттан бэйэтэ куттанан дык гына түстэ. Куһаҕан тыл — сытыы үгүү тэнэ, табаларга алдьархайы аҕалыан сөп. Имтеургин олон эрэн аны бэйэтэ хаары хаспытынан барда.

Кини икки илиитинэн хаары өрүтэ ыһа-ыһа:

— Мин табабын! Мин бастыһынабын! Мин хаартан куттаммаппын, атахсыт ыарыттан куттаммаппын. Хор, оннук табабын! — диэн саҕара олондо.

Онтон табаларын диэки хайыһан баран сүр күүскэ:

— Мин табаларым муустан куттамматтар. Кинилэр тимир туйахтаахтар, алтан муостаахтар, уоттаах харахтаахтар. Атахсыт ыары кинилэртэн куттанар, аттыларыгар да чугаһаһбат, ырааһынан куота сүүрэр Оннуок! Яккаем! — диэмэхтээтэ.

Онтон куругар баана сылдыар уһун быһаһын сулбу ойутан таһааран төбөтүн үрдүнэн килбэҥнэтэ-килбэҥнэтэ, өссө күүскэ үөгүлээтэ:

— Өлөрүөм! Дьөлө кэйиэм! Бөрөнү супту түһүөм, атахсыты хайа быһыам, кыһыылаах ымынааҕы үөрөүстүөм! Оннуок! Үтүөнэн дьүгэлийин, мин табаларбын тыттыман!

Ол кэнниттэн:

— Дьэ, абааһылары барыларын кыйдаатым, — диэн уоһун иһигэр оргууй ботугураата.

Имтеургин, хоонньуттан муос хамсатын ороон, хатан буоллун диэн, хатарыллыбыт түүнүк тэллэйэ

булкааһыктаах табаҕын уурунан уматынна. Сөтөлүннэ. Силлээтэ-хаахтаата. Онтон халлаан диэки хантасгынан олоорунгуу туран сүр улахан кыһыл уоту таба көрдө.

— Ити үөһээ дойду дьоно кутаа оттолор, — диэтэ. — Иттэр быһыылара буоллаҕа.

Табаҕын буруотун эҕирийэн ылан үрэн кэбиспитигэр халлаанга баар уот аны көбөрөн көһүннэ.

— Сааскы муус курдук, — диир Имтеургин. — Биһи кыһыл уоттаах дьон бардылар быһыылаах.

Күөх уот эмискэ халлаан устун сүр түргэнник сүүрүкэлээтэ. Онтон, кырдыаҕас тыһы эһэ түүтүн курдук, куп-кугас буолан иһэн эмиэ көбөрүмтүйдэ.

— Адыс таба быарын курдук, — дии санаата Имтеургин итиэннэ халлаанга, араас ырбаахыны кэтэ-кэтэ, абааһылар сырсаллар быһыылаах дии санаат, эмискэ бэйэтин санаатыттан бэйэтэ куттанна.

Халлаанга чабылынҕнаспыт уоттар бука-бары өспүттэрин кэннэ, тыһа-ууһа суох оргууй устан ый таҕыста. Кини симик уотуттан табалар муостара-туйахтара килбөчингэстилэр.

— Үчүгэ-эй, — диэтэ Имтеургин уонна хамсатын оборбохтоон баран эмиэ арбаҕаһын уолугунан уктан кэбистэ. — Күн быраата тахсыбытыттан куттанан абааһылар саһан хааллылар. Бэйи эрэ, ханна саһаахтарын сөбүй? Бука, сиргэ түстэхтэрэ буолуо.

Кини, кэннин хайыһан, ол-бу диэки көрбөхтөөтө. Ким да суохха дылы. Тула, киһи хараҕа ылбатынан, уйаара-кэйээрэ биллибэт биир кэм хаар да хаар. Ый тулата төп-төгүрүк гына тумарыктыйда.

— Дьиэлэннэ, — диир Имтеургин.

Онтон эмискэ хаар куучугуруу түстэ. Хаарга чэпчэки-чэпчекитик дугунан ким эрэ иһэр. Ити кини уола Кутувья иһэр.

— Аҕаа, — диэтэ Кутувья, — эт бөҕө бэйэтинэн сылдыар, чугас. Ылвылу²!

Аҕата баһын быһа илгистэр.

— Хантан иһэллэр?

— Киин күөл диэкиттэн.

— Чэ, табаларгын түргэнник ол диэки үүр! — диир Имтеургин.

Кинилэр табаларын үөрүн, дьиэлэриттэн өссө тэйтэн, туундара диэки үүрдүлэр.

Табалар, тохтоон хаары хаһа-хаһа, хаамсан истилэр.

Ити курдук тохтуу-тохтуу барбахтаатылар. Хаарга түһэр хара күлүктэрэ эмиэ тэбис-тэннэ барсан иһэр курдуктар. Онтон эмискэ бастың таба, иннилэригэр түһэн салгыны сытырҕаан олоотуу-олоотуу, кутуругун хоротто. Атын табалар эмиэ олоотостулар итиэннэ эмискэ сирэйдэрин хоту түһүнэн кэбистилэр.

Иннилэригэр хаар хонуу ортотугар биэс сүүнэ кыыл таба турар эбит. Сип-синньигэс, дыамаспыт атахтаахтар, сырдык түүлээхтэр, муус-манган уһуктаах муостаахтар. Кыыл таба муоһун маска, тааска, мууска аалынан сытыылааччы.

Үөр табалар анараакылары төгүрүйөн кэбистилэр. Аарыма атыыр хордургуу-хордургуу аңар муостаах хара төбөтүн сургуччу тутунна. Кыыл табалартан самай бөдөҥнөрө икки илин атаҕынан хаары батары үктээн баран, эмиэ төбөтүн умса дьүккүччү тутунна.

Онуоха Имтеургин, бэйэтин табаларыгар сөрүөстөн, оргууй сыбдыйан үөмөн кэлэн, уһун кирис маамыктатын кыыл таба муоһугар иилэ бырахта.

Таба, өрө холоруктуу түһэн баран, уңа-хаңас ойуоккалаан көрдө уонна маамыктаны тутан турар киһиэхэ сүр сымсатык уун-утары ыстанна. Имтеургины көрүөх бэтэрээ өттүнэ муоһугар иилэн өрө эһэн кэбиһээт, хаарга илдьи тэпсиэх эбит да, хата ону уола Кутувья, кыл мүччү атын өттүттэн маамыктаны иилэ быраҕан, табаны бэйэтин диэки ханһары тарта. Таба икки кэлин атаҕар туран чирэҥкэстэһэн иһэн, тас иэнинэн барда. Онтон эмиэ туран кэллэ, Кутувья үрдүгэр түһүөхчө буолла. Кутувья, кэннинэн чугурусгынаары халтарыһан, адьас таба атаҕын анныгар охтон түстэ уонна:

— Аҕаа, тарт! — диэн өлөр сангатын сангарда.

Имтеургин маамыктатын илиитигэр эрийэн баран күүһэ баарынан тарта. Таба, төбөтүн ханһааччы тартаран, мууска кыайан тирэммэккэ халтарыйда. Имтеургин чохчойон олорон, аңар атаҕын иннин диэки чиккэччи тэбэн, тирэнэн баран өссө биirdэ нэмис гынан, табаны кэннинэн состо. Ити бириэмэҕэ Кутувья, ойон туран туора ыстанаат, бэйэтин маамыктатын өссө ыйылыннары тарта. Таба, киһи эрэ буоллар, кэл-

гиллибит курдук, оннуттан хамнаабакка туран, кэлин атафынан хаары тобута тэбиэлээтэ. Имтеургиннаах Кутувья лапшыйа-лапшыйа улам-улам чугаһаан истилэр. Дьэ онтон Имтеургин үгүүнэн ойбоһоско түстэ. Таба ере ыстанан ылла, онтон дьигиһийбэхтээн баран, ойбоһоугар батары киирбит үгүүтэ хоройбутунан, суулан түстэ. Кэлин атахтарын быччыҥа ибир-ибир тардыалы сытта.

Имтеургиннаах иккиэн сырсаан кэлэн таба аттыгар сөһүргэстии түстүлэр.

— Бэркэ оһунна,— диир Имтеургин.— Үчүгэйдэтэр дьон буоллубут.

Кини таба ойбоһоһуттан үгүүтүн сулбу тардан ылла, сиикэй бааска сөмүйэтин батары биэрэн, таба хаанын оймоон таһааран хаарга бырданалатта. Онтон уоһунан түһэн сип-сибиһэй, бөлүөбэ илик хааны ыймахтаата.

Кини кэнниттэн Кутувья эмиэ сылаас хааны истэ.

Дуоһуйуохтарыгар диэри иһэн баран, хаарыан хаан туһата суох тохтон хаалбатын диэн, үгүү дьөлө түспүт сирин лабыктанан бүөлүү астылар. Онтон өлөрбүт табаларын дьалты соһон баран, аны атыттарга үөмтүлэр. Хаалбыт түөрт кыыл таба дьиэ табаларын кытта сытыржалаһа-сытыржалаһа, харсыһан көрө-көрө кэм да сылдыбаллар эбит.

Имтеургиннаах Кутувья, эмиэ бэйэлэрин табаларыгар сөрүөстөн туран, маамыкталарын быраһан күөрэннэттилэр. Имтеургин биир табаны муоһуттан, уола атаһыттан хаптаран сууллары тардан түһэрээт быһаһынан сүрэххэ астылар.

Ити курдук, хаалбыт табалары төрдүөннэрин өлөрдүлэр уонна наарталарыгар тизйэн, бэйэлэрин табаларын үөрүн иннилэригэр уктан, дьизэлээтилэр.

Күтүр улахан хара эриэн ыт, ураһа тирии эркинин аннынан кыбылла-кыбылла сыылан тахсан, наарталары тула көтө сылдьан эккэлээмэхтээтэ, эти сытыржалаан көрдө, хаанын салаамахтаата.

Түүтэ саралаан хаалбыт ураһа сабыы тириитин, төҥкөйөн, ере анһа-анһа, утуу-субуу — биір дэһэ сааһырбыт, биірэ эдэр — икки дьахтар, кинилэри экирэтэн аны кыракый кыысчаан табыстылар.

Эр дьон, дьахталлар — бары көмөлөөн сыһан-соһон, өлөрбүт табаларын этин ураһаҕа киллэрдилэр. Иһирдьэ хабыс-хараҕа. Сааһырбыт дьахтар, ураһа намыһах саамай улаҕаа муннугар тийэн, утуйар быыс кэнниттэн ортотугар хороччу угуллубут лабыктата умайа сылдьар, сыа арыыта кутуллубут мас чааскыны — ыһырынныгы таһаарда. Онтукаларын умса ууруллубут хочуол үрдүгэр туруордулар уонна табаларын астаабытынан бардылар. Эр дьон сүллүлэр, оттон дьахталлар, унуохтарын алдьатымаары, сүһүөхтэринэн араартыы-араартыы, этин бысталаатылар.

Онтон дьэ бары аһаан бардылар. Сиикэй быары амсайдылар, хаан истилэр, чонжуларын охсон, силиитин сиэттилэр.

— Дьэ бу үчүгэй, — дии-дии Имтеургин мичээрдир. Кини сирэйэ дэлби хаан буолбут, тиистэрэ эрэ туртаһаллар.

— Байанай эти биэрдэ. Эмис эти. Аһаа-сиэ, байанай! — дии-дии аҕалара ыһырынныкка силии тоорохойун уурда. Онтон арбаҕаһын уолугуттан ачаахтаах сиһик мутугун ороон таһаарда.

Ити байанай эмэгэтэ эбит.

Байанай, син киһи курдук, икки атахтаах гынан баран, илиитэ, төбөтө суох эбит.

— Дьахтаар, ыл аһат-сиэт эрэ!

Байанайы бастаан сыанан, онтон хаанынан оҕунохтаан уот төлөнүгэр туттулар. Ол кэнниттэн Имтеургин быанан бобо баайан баран хоонһугар төттөрү уктан кэбистэ.

— Мин иһим сылааһыгар сыламнаан утуй, — диэтэ кини.

Бары сыгынныахтанан, тирии быыс кэтэҕэр киирэн, утуйардыы оностон сыттылар.

Арай Кутувья эрэ сыһпата. Кини эмиэ маамыктатын, үнүүтүн ылан, кэтит хайыһарын кэтэн, табаларын үөрүн маныы барда. Түүнү быһа манаата. Ый сүтэн, сарсыарда халлаан суһуктуйан эрдэбинэ дьиэтигэр дьэ төннөн кэллэ. Аҕылы бөбөнү аҕылаабыт, илиитэ сап-салжалас буолбут.

— Бөрөлөр, — диэтэ кини нэһиилэ бөтүөхтүү-бөтүөхтүү. — Тулабытыгар бөрөлөр сылдьаллар, табачарбытын тыыталлара буолуо. Иэдээн!

— Иэдээн эбит,— дии түстэ аҕата.— Өлөртөөтөх-пүтүнэ эрэ быһһанабыт. Чэ, турума, тахсан буургун көлүйэ оҕус.

Имтеургин, таба арбаһаһын, ыстаанын кэтэн, быһах баалла сылдьар курун бобо тардынан кэбистэ уонна табах уурунан солпойбохтоон баран үнүүтүн, тайах маһын ылан, таһырдыа таһыста. Ураһа аттыгар аллаах таба, хайы-үйэ чэпчэки наартаҕа көлүллэн, бугуһуйан тэпсэңэли туура эбит.

Имтеургин, наартатыгар олоро биэрээт, тарыырын күөрэс гыннарда да, табата төбөтүн ньолоччу туттан баран түһүнэн кэбистэ. Туйахтарын суола хаарга оноһ-манан оноһон хааллылар. Тосту эргийиилэргэ Имтеургин, наартатын охторумаары, атаһын тарыырдаан состордоһун аайы, таба туйаһын суолугар сэргэстэһэ халың хаар диригник хоруллан истэ.

Эмискэ таба, төбөтүн булкуйа-булкуйа, хаһыңыраата.

Иннилэригэр ыраах манан хаарга икки туох эрэ хара көһүннэ. Имтеургин үчүгэйдик көрөөрү өндөс гынна.

Икки бөрө, кутуруктарын кумуччу туттан, тоһокко уйдаран, суксуруспутунан сырһан сундулуһа сылдьаллар эбит. Сотору-сотору кэннилэрин хайыһан көрөллөр, арҕастарын түүтүн туруоран баран, дөрүн-дөрүн бүтэнигик ырдыгыһыһылар.

Имтеургин табатын бөрөлөр диэки салайа сатыыр да, табата куттанан туора-маары ыстангалыы сылдьар. Онуоха хаһытыты түһэн баран, муһатын илиитигэр сөрөөн чиккэччи тарта уонна табатын кулгаахха кууһуннарда.

Табата, бөрөлөр иннилэрин күөйэ мун кыраайыһан ойдо. Маамыкта өрө чыһыһан тийһэн кэнники бөрө моонһугар хатылла түстэ. Бөрө умса холоруктаат аһыһыларын ырдыаппытынан туора ыстанна. Ол да буоллар хабарҕатыттан хам ылбыт хатыс быаттан кыайан төлөрүйбөккэ, наарта кэнниттэн соһуллан тарыырданна. Биирдэрэ өкчөччү туттан баран, куотан сундулуйда.

Имтеургин, табатын тохотон, маамыкатын түүрдэ. Бөрөтүн тутан-хабан көрбүтэ, өлбүккэ дылы, баһа халыр-босхо барбыт. Имтеургин аңар илиитинэн бөрө төбөтүн бобо харбаан туран, сэрэххэ, тайах маһынан

сүүскэ охсон көрдө да — былыр үйэбэ өлөн хаалбыт. Дьэ онтон наартатыгар бырахта уонна иккис бөрөнү эккирэтээри табатын үүрэ сатаата да, табата барбата — айабын атан сөтөллөн хахсайда. Сылайбыт, төннүөн саныыр быһыылаах.

— Чэ, дьиэлиэх даҕаны, — Имтеургин. — Сынньанан баран сарсын эмиэ сонордоһон көрүөхпүт. Маамыкталаан ылбатыбыт, арай уткучин¹ туруоран көрөө инибит.

Нөгүө сарсыардатыгар, халлаан суһуктуйан эрдэбинэ Имтеургин эмиэ бултуу барарга тэриннэ.

Тизтэйбэккэ, наллаан айаннаата.

Барбахтаан иһэн кыыл суолун көрдө. Ханнык эре кыра кыыл сылдыбыт — атабын суола киһи сөмүйдүнэн оймообутун курдук. Кыыл балайда барбахтаан иһэн ииктээбит уонна эмиэ ааһа турбут. Онтон эмиэ ииктээбит. Хас боллох ахсын кэлин атабын өрө көтөҕө-көтөҕө барбыт.

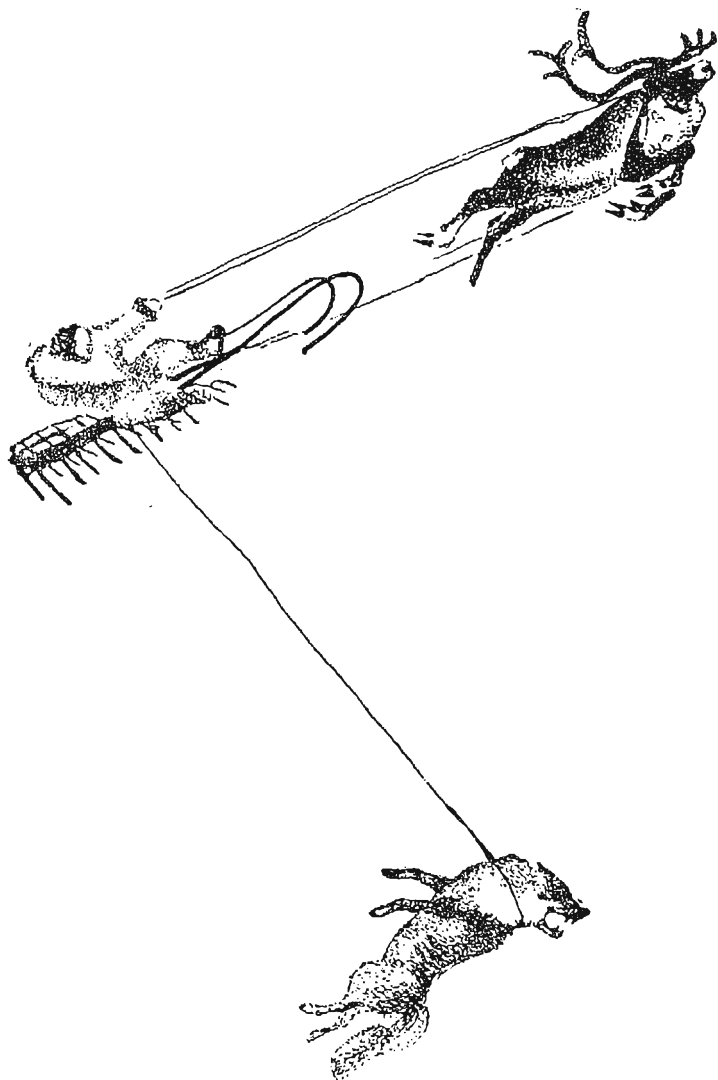
— Кырса сылдыбыт, — диэн булчут тутта сэрэйдэ уонна, табатын тохтотон, кыыл суолун бигээн көрбүтэ — сымнаҕас. Саһарбыт хаары тутан көрбүтэ — бөһүйэ да илик, инчэбэй.

Имтеургин, наартатыгар олоро биэрээт, табатын тизтэттэ.

Били кыра кыылы ситэ баттаан ыллылар — кырса эбит. Мангана бэрт буолан, хаарга нэһиилэ көстөр, көп түүлээх суп-суон кутуруга соһуллан мөлбөрөннүүр. Имтеургин маһынан охсон көрдө да, сыһа дайбаан кэбистэ, онуоха кырсата төттөрү кылбарыс гынан хаалла. Имтеургин, табатын эргилиннэри тарадан, сылбырҕа кыылы эмиэ эккирэттэ. Онтуката, тиһин ырдыас гыннаран баран, хаарга мэлис гынан хаалла.

Имтеургин тула өттүн көрүүлээтэ да, кырсата ханна да биллибэт. Онтон эмискэ хаар анныттан үс хара туочука: икки хараҕа уонна мунна көһүннүлэр. Кырса тонгуу хаартан сулбу ойон тахсан, чырбайыабынан чырбайан баран, хонуу устун субуруйа турда.

Булчут абаран, хаһыыра түһээт, бэргэхэтин хаарга бырахта, онтон төттөрү ылан эмиэ кэтэн, табатыгар төнүннэ.

Тийибитэ: табата кытта мэлигир, куоппут.

— Байанай кыһырдаҕа, — диир булчут, — ол иһин кырбатын да биэрбэтэ, табабын эмиэ илтэҕэ.

Имтеургин, тобугар диэри тонгуу хаарга батылла-батылла, сатыы дьизэлээтэ. Тонгуу хаарынан хайыһара суох сылдьар ыарахан. Имтеургин дэлби буста. Хаары ытыһан ылан сиэн көрдө, сирэйин ньуххайданна да, син биир сөрүүкээбэтэ. Тири танаһын түүтэ этигэр хам сыстан тэһитэ кэйэр, кычыгылатар. Онтон курун сүөрөн санныгар иилэ бырахта. Арбаһаһын анынан тымныы салгын үргүйэн, арыый сөрүүкээтэ.

Ити курдук Имтеургин сүрдээх уһуннук хаамта. БИЙ тахсан баран сүппүтэ быданнаата да, кини хаампытын кубулуппат.

Кэмниэ-кэнэҕэс ураһатын көрөн: «Кырса да аҕал-батарбын, киһи эрэ буоллар, дьизэбин буллум ээ», — дии санаан, дьэ арыый сэргэхсийдэ. Ураһатыгар, утуһар быһыһын кэтэҕэр киирэн, мууһуран хаалбыт танаһын устан, тири тэллэххэ сытынан кэбистэ. Нөгүө киһэтигэр ый тахсыар диэри тэбэн көрбөккө утуйда. Уһуктаат тутта ыйыталаста:

— Кураанах наарталаах таба кэлбитэ дуо?

— Бараргын аҕай кытта кэлбитэ, — диэтэ көргөнэ.

— Оннук эрэ буоллун, бүгүн эмиэ барыам — уткучин туруортуом.

Табата түүн сынньаммыт. Атын табалары кытта, лабыкта көрдөөн хаары хаһан, муоһа адаарынныы сылдьар эбит. Имтеургин табатын маамыкталаан тутан ылан, сып-сымнаҕас кулгаахтарын имэрийэ-имэрийэ:

— Аны баҕас куоппат инигин, — диэмэхтиир.

Табата, истибит курдук, баһын хонкулдьутта.

— Ыппын илдэ барыам, — диир Имтеургин көргөнигэр. — Бэртээхэй кырсаһы мүччү туппугум. Лолоквытта⁴ тик эрэ, эмиийин үлүтүө.

Көргөнэ, суоһаа тириитин булан, бүк-тах тутан, суон иннэнэн тикпитинэн барда уонна булчут хамсалаах табаһын тардыар диэри иһин бүтэрэн, ытын ыһырда. Ытара, бөрө курдук, сүрдээх улахан, сотору төрөөрү сылдьар буолан өрөҕөтө түүлээн, эмиийэ кытара сылдьар.

Дьахтар ытын иһин суонгаа тириитинэн элсэри тардан баран сийигэр таһааран тирбэҕэнэн тийэн кэбистэ. Ыт муннаах икки өттүнөн иэҕэлдьийэн, содьонноон, тонуу хаарга арычча мачаахтыр. Ону көрөн, Имтеургин көтөҕөн ылан наартатыгар тийэн кэбистэ уонна, түһэн хаалбатын диэн, баайда.

Таба тон чигдинэн сыыдамнык айаннаан истэ. Ити кэмгэ ый ураһа үрдүнэн санардыы өндөйөн эрэрэ.

— Бүгүн былыта суох, сырдык, — диир булчут ытыгар кэпсиирдии. — Суол-иис көстүмтүө буолуо.

Ыта, Имтеургин кэтэҕэр сып-сылааһынан тыына тыына, икки илин атаҕынан тирэнэн олорор.

Бастагы уткучинын аттыгар тийэн, булчут табатын тохтотто.

Таба иһириин утахтарыттан хатыллыбыт уткучин кылыта санныыччы түһэн хаалбыт. Кырса, мэҥиэтин ордорбокко сиэн баран, баран хаалбыт. Иккис уткучинын муос тиистэрэ хааннаммыттар да, кыыла эмиэ биллибэт. Булчут кыыл суолун көрбүтэ: бөрө сылдыбыт. Бөрө уткучин тиистэригэр төбөтүн таарыйтарбыт буолуон сөп эбит. Наар аһар өттүн диэки биир сиргэ тула холоруктаабыт.

«Уһа хараҕын дэннэппит быһыылаах, ол иһин наар уһа өттүнөн тула холоруктаабыт», — дии санаата Имтеургин уонна суоллаабытынан барда.

Биир сиргэ кэлэн, бөрө туора ойбут, онтон иннин хоту сүүрбүт, төннүбүт, эмиэ биир сиргэ тула холоруктаабыт. Имтеургин кыылын суолун төрдүн-төбөтүн булбакка харааччы мунан хаалла.

Эмискэ ыта иннин диэки дьүккүс гынаат үрөн моргуйда, онтон үргэн таба туора ойдо. Имтеургин ол-бу диэки көрбөхтөөбүтэ, арай хаарга туох эрэ хара тула эргичинниир.

Имтеургин үөгүлээн табатын үүрдэ.

Били хара түргэтээтэ. Бөрөтүнэн бөрө быһыылаах да, тоҕо эрэ кыайан сүүрбэт, төбөтүн кыһначчы тутта сылдыар, наар уһа диэки халыйан иһэр. Ситэ баттаан ыллылар. Бөрө куттанан кыыла турбут таба атаҕар адьас кэһиллэ сылдыар. Таба илин атаҕынан таарыйда быһыылаах, бөрө наарта сыһааһын анныгар киирэн хаарга хам баттапта.

Имтеургин кэннин хайыһан көрбүтэ: бөрөтө кэм да хамсыы сытар. Наарта бөрөнү үрдүнэн иккистээн ааһан хаарга өссө тимиччи баттаата. Эбиитин Имтеургин маһынан төбөҕө сырбатта. Бөрө, атаҕын ибигирэппэхтээн баран, налыс гынан хаалла. Булчут кыылын ылан наартатыгар бырахта. Ыт, бастаан чугурус гынан иһэн, ырдьыгыныы түһээт, сытыы аһыыларынан бөрө уһун түүлээх кулгааҕар хатанна.

Дьиэлээтилэр. Хомурахтарга субу-субу наартаны сахсыйан ыла-ыла өрүтө быраҕаттыыр. Өлбүт бөрө наарта икки өттүнэн тарыырданан, кутуругунан, атаҕынан хаары сиппийэ истэ.

Имтеургин эмискэ табатын тохтотон, ириэнэх суолу кынастаста.

— Сибилигин аҕай ааспыт,— дии санаата. Ытын көтөҕөн ылан наартатыттан түһэрэн кэбистэ. Ыта, ойбохтоон иһэн, курдуу кэлгиллэн сылдыар лолоккытыгар мэхэйдэтэн, муннунан хаарга хоруйда. Онуоха уһун кутуруктаах, көп түүлээх кырса хаар анныттан сулбу ыстанан тахсан, хаптас гынан баран, эмискэ наарта үрдүгэр баар буола түстэ. Имтеургин илиитэ тийиэн икки ардыгар кырса, кини санныгар ыстанан тахсан, арбаҕаһын саҕатыгар сытыы тииһинэн хатанна түстэ.

Булчут, хаһыра түһээт, кырса кутуругуттан харбаан ылан арбаҕаһын саҕатыттан араара тарта. Онуоха кырса түүрүллэ түһэн баран, сытыы аһыыларынан илиитин батары ыстаата. Хата үтүлүгэ халын буолан хотуппата.

— Иирбит,— дии санаата Имтеургин итиэннэ, илиитин күөрэс гыннаран, маһыа түһээт наарта кырытыгар сырбатта. Кырса, үтүлүгү төлө ыһыктаат, хаарга төкүнүс гынан эрдэҕинэ ыт, сиргэ ситэ тириэрпэккэ, үрдүгэр түһэн хам баттаан кэбистэ.

— Сэрэн, тириитин алдьатыан,— диир Имтеургин.— Маннык бэйэлээх кыылга сабыс-саҕа чаанныгы да биэриэхтэрин сөп.

Кини, ытыттан кырсабы былдыаан ылан, наартатыгар бөрөнү кытта кэккэлэһиннэри уурда. Ытын баайан кэбистэ, олоҕун оҕоһунна, дьэ дьиэлээтэ.

Туундара киэн киэлитин тухары хаар үрүмэ былыт курдук өрө күдээрийэр. Ый төп-төгүрүк иилэммит, манган кириэстэммит.

— Бй дьиэлэммит, — диир булчут, — ол аата буур-
жа түһээри гыннаҕа. Хата дьиэбэр кыл мүччү кэллим.
Оол мин табаларым аһыы сылдыаллар, оттон ол уолум
Кутувья турар.

Киниэхэ хоруйдаабытты, хаар суугунаата, онтон
тыал иһиирдэ.

II. ОЙУУН ТЫАЛЫ ТҮҮҺЭРЭР

— Ойуун тыалы түһэрэр, — диир Имтеургин уолу-
гар. Онтон табатын тохтотон баран үөгүлүүр: — Ку-
тувья, аны ойуун тыалы бийиги диэки үрэн, хаары-
нан көмөөрөй, табаларбытын ураһабытыгар чугаһа-
тыах.

Иккиэн табаларын үөрүн күйээн, маамыкталары-
нан далбаатаан, ураһаларын диэки үүрдүлэр.

— Хай, хай! — диэн үөгүлөһэллэр. Табалара хол-
кутук сырсан истилэр. Онтон хаарга туох эрэ улахан,
аллараа өтө кэтит, үөһээ өтө уһуктаах хараны кө-
рөөт, төбөлөрүн ньылаччы туттан, кутуруктарын хо-
роппутунан туундараҕа төттөрү ыстаннылар.

Ол улахан хара диэкиттэн буруо сыта кэлэр. Ура-
һа эбит. Табалар биир түүн көрбөтөхтөрүгэр хайы-үйэ
умна охсубуттар.

Имтеургиннаах Кутувья, ийэ-хара көлөһүннэрэ
түһүөр диэри эскирэтиһэн, табаларын үөрүн ураһаҕа
төттөрү күйдүлэр. Табалара, ураһа диэки кынчыата-
һа-кынчыатаһа, бөркө сэрэнэн аа-дьуо хаамсаллар.

Иникилээн иһэр атыыр — улахан хара таба муо-
һа хаппыт үөтү адаарыччы олордон кэбиспит курдук.
Атыыр эмискэ хараҕын хааннааҕынан көрөн баран,
буугунуу-буугунуу, адаархай муоһунан ураһаны тоҕо
кэйэн кэбиһэхчэ буолла.

— Мей! Боотурҕаама, кырдыаҕаас! — диэн ураһат-
тан дьахтар саңата иһилиннэ.

Онтон иһирдьэттэн, тирии ыаҕайаны эйгэлэппи-
тинэн, баһыттан атаҕар тийэ үргүлдү таба танас-
таах дьахтар тахсан:

— Мэ, ис! — диэн баран атыыр сирэйигэр саба
ыста.

Атыыр амтаһыйан салбанан кэбистэ. Атыттара
саба сырсан кэлэн үмүөрүһэ түстүлөр уонна үтүрүһэ-

үтүрүңө атыры, буруолуу сытар саһарбыт хаары салаамахтаатылар.

Ити курдук биир сиргэ тэпсэнэлии турдахтарына, Имтеургин уолунаан биир экчэгэр табаны атабыттан туора соһон таһааран, муһуттан умса баттаан туран, сүннүн астылар.

Онтон өссө икки табаны тутан өлөрдүлөр.

— Аҕаа, маннык тыалга хайа бу да сөп буолаарай? — диир Кутувья.

Онуоха аҕата:

— Дьэ ким билэр, — диэн быһаарыыта суох хардаран баран тугу эрэ толкуйдаабыт курдук туттар. — Билигин «Өһөс Кырдыаҕас Атыр ыйа». Онтон «Кырымчык Эт ыйа» кэлиэ. Тыал өссө да уһуура буолуо.

Чочумча тохтоон баран Имтеургин салгыы этэр:

— Ааспыт кыһын биэс табаны өлөрбүһүт. Тыалы туоралпатаҕа. Аччыктаабыһыт. Өссө өлөрүөх.

Өссө биир табаны өлөрдүлөр.

— Сөп буолар ини? — диэн уола ыйытар.

Аҕата табаларын таптыыр хараҕынан көрүтэлиир, лабыктаны турута тыыттаахтарына муостара эйгэннэһэллэрин, кылгас көп кутуруктарын одуулаһар. Табаларын олус аһына саныыр. Ол иһин буолуо:

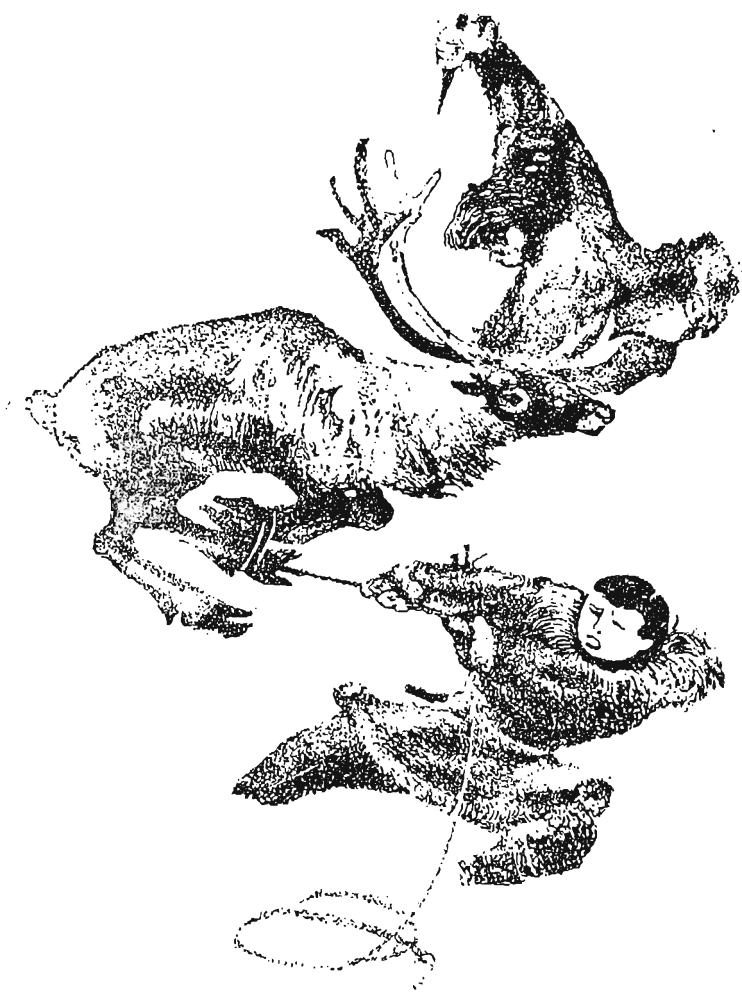
— Чэ буоллун даҕаны. Түксүлүөх, — диир.

Ол икки ардыгар хараҕа саҕах диэкиртэн күүстээх тыал саба сүүрэн кэлэн, ураһаларын тирии сабыытын хасты тардан өрө ытыйан таһаарда. Тирии тэлибирээмэхтээн баран, хаарга түһэн, тыал хоту тэлээрдэ. Онуоха дьахталлар хап-сабар эскирэтэн мочоохтоһон тийиэн, харбаан ылан, ураһаларын иэгэйбит туорай маһыгар иилэн баран быаларынан тэниччи тартардылар.

Быаларын төбөлөрүн ураһаны тулалы хаартан чороһон турар таба муостарыгар баайталаан кэбистилэр. Ону көрөн Имтеургин:

— Бөбөргөөтө, аны баҕас тыал хасты тардыбат ини, — диэтэ.

Күүстээх тыал туундара хаарын, былыт курдук өрө ытыйан таһааран, дьон сирэйигэр сабыыр, харахтарыгар таптайар. Киһи тыына хаайтарыах курдук. Дьон ураһаларыгар арычча киирдилэр, тирии эркиннэр энгэрдэрин, тыал күөттээбэтин диэн, таба этинэн хайынныы баттатан кэбистилэр.

Тас тагастарын ухулан баран, таба тириититтэн тигиллибит утуйар быыстарыгар — йоронгаҕа киирдилэр.

Онно дьахтардаах эр киһи, кыра кыыстара уонна уоллара кэргэнинээн — бэйиэн баттылар. Бары уоту тула таба тириитэ тэллэхтэргэ кэккэлэхэн олорунан кэбистилэр.

Уот үрдүгэр хомуруттан хаалбыт, тумсун оннугар саба ууруу ньаалбаан абырахтаах алтан чаанньык ыйанан турар. Бука-бары ити чаанньыкка өрөһөлүү симиллибит хаар, хаһан ууллан, аһатарын кэтэһэллэр.

Йоронгалара намыһаҕа бэрт буолан, бэл диэтэр олорор киһи төбөтүнэн анныллар. Сыгынньахтанан баран бэйэ-бэйэлэригэр сыста олорон аһаатылар. Ортолоругар мас кытыйаҕа бытархай гына кырбаммыт сиикэй быар, бүөр булкааһыктаах таба хаана кутулан турар. Уңуох хамыйахтар ол кытыйа диэки бокуойа суох элэннэхэллэр.

Ураһа эркиннэригэр уонна үрдүгэр тыал хаары сабыта охсон табыгыраппахтыыр. Тон тириилэри күөттээн титирэстэтэр, күлүгүрэтэр.

— Хайа, ыппыт ханнаһый? — диэн санга аллайа түстэ кыыстара.

— Киллэр, — диэтэ, онуоха аҕата.

Кыысчаан быыс тэллэҕин өндөтөрүн аҕай кытта ыт, хап-сабар сыылан киирэн, дьон атыгар хам-бааччы сытынан кэбистэ.

— Чээн, бүтүннүү хаар буолаахтаабыт, — дии-дии кыысчаан аһы олорор хамыйаһынан ыт түүтүгэр сыстыбыт хаары кыһыйан ылан салаан кэбистэ итиэннэ эмиэ аһыгар эргилиннэ.

Имтеургин, чаанньык сылһыарын кэтэһэ таарыйа, тири тэллэххэ сытан, устунан утуйан хаалла. Онтон эмискэ, быһаарыта суох тугу эрэ үлүгүнэйэ-үлүгүнэйэ, илиитинэн далбаатанна, бокуойа суох эргичийдэ-урбачыйда. Кыһа оргууй сибигинэйэн:

— Аҕабар көмөлөһүөххэ наада, тыалы кытта охсуһар дии, — диэтэ уонна ытын моонһуттан кууһан ылан муннунан аҕатын атахтарыгар үнүлүттэ:

— Аҕабар көмөлөс! Тыалы кытта охсуһар.

Ыт Имтеургин атахтарын сытырҕалаата уонна тинилэбэр хам тоҥо сылдыар туох эрэ бөҕү логлу тардан ылла.

Имтеургин, соһуйбут курдук, атағын эһэ охсон ылаат олоро түстэ.

— Ыуу,— диэн диригник өрө тыынна.— Ынырык да түүлү түһээтим.

Итини истээт, кинини ойдоһуттан одуулуу олорут кыһа куттанан ийэтигэр сыста түстэ. Аңалара табах тарта, сөтөлүннэ уонна түүлүн кэпсээн киирэн барда:

— Дьэ арай мин эт хатарар сизэрдийэ көрдүү тыаҕа табыстым. Биир ханы-ын да мутуга суох дьып-дьылыгыр синньигэс маһы таба көрдүм. Лаабыс атаҕар бэрт эбит дии санаан, иэбилиннэри тардан быһах буолбутум — быһаҕым да, сүгэм да суох, дьибэр хаалбыт. Умнан кэбиспиһин. Хайыамый, туура тардан ылаары ырычаахтастым да, маһым, силиһэ диригэ бэрт быһыылаах, кыратык да тулланнаан көрбөтө. Илдьи сылайан, күүһүм-күдэҕим эстэн, сиргэ «лах» ғына олоро түстүм. Биир эмэ арыый синньигэс мас баар буолаарай диэн, эргиччи көрүтөлээтим да: биир да суох, бары суоннар. Онтон арай өйдөөн көрбүтүм: биир тиит кэннигэр тыатаағы кырдыаҕас баппаҕайын салыы олорор эбит. Куттанан барыах-кэлиэх сирбин булбакка, сиргэ умса түһэн сыттым. Сирэйбин-харахшын, илибин окко-маска дьуккурута тарда-тарда, талах быһыһынан сыыллым.

«Уулаах дулҕа быһыһынан сыылабын. Ньылбы сыттыдарбын да, хаптайан дулҕа үрдүнэн көстүбөппин. Арай тебебүн эрэ өндөтөбүн.

«Дулҕа эрэ, киһи төбөтө эрэ — эһэ билиэ суоҕа,— дии саныыбын.

«Сыылларбын кубулуппашын.

«Киһи эрэ буоллар, кырдыаҕастан куоттум быһыылаах.

«Холкуйан, ойон туран кэннибин хайыһан көрдүм, ол да буоллар син-биир тииккэ сөрүөстөн турабын. Эмискэ иннибэр мутук тостон барчаланна. Бу алдьархайы! — эһэ адьас миигин көрбүтүнэн уун-утары бааданнаан иһэр. Дьүһүнэ диибин диэн, умайа турар кутаа курдук, кып-кыһыл. Бэйэтэ буоллар унуохтаах тири эрэ, иһэ-үөһэ хапсыччы хатан сиһигэр хам сыстан хаалбыт.

«Дьэ сиэтэ», — диэн санаа элэс ғынан ааста.

«Тийт күлүгэр түс, энэм буоллабына бу мардыас гына түстэ. Баппаҕайынан биридэ сууллары дайбаан түһэрдэ. Хата уһуктан, онон быһанним».

— Тугун ынырыгай! — диэтэ Кутувья. — Билбитим буоллар, үнүү дуу, сүгэ дуу туттарыа эбиппин.

— Биэрбэтэбин дэ кыһыылаах, — диэтэ онуоха Имтеургин, ытыһын кырыытынан сирэйин көлөһүнүн сото-сото.

— Аны утуйаргар үгүүгүн илдэ сыт, — диэн кыһа сүбэһит буолла.

— Сөпкө этэбин, Тынатваль. Кырдык, аны иннэ гыныгыбын.

Хаһаайка муостаҕа ниэрпэ тириитин тэлгэтэн, ол үрдүгэр жаптаһын уурда, иһитин дуомун — биэс мас чааскыны уурталаата уонна мүлүйбүт сылбархай ууну кутуталаата. Сылаас уунан мүлүтэ-мүлүтэ, баарсуох астарынан — кырбаммыт тон этинэн куһуоктанан аһаатылар. Тынатваль, биир обургу хоһуоччук эти ылан, кэннигэр сытар ыкка биэрээри эргиллэн баран, соһуйан чабаара түстэ:

— Ийээ, аһаа! Кыра ыттар баар буолбуттар.

Кыыс биир быыкайкаан баҕайыны сэрэммитти икки илиитинэн ылан аҕатыгар уунна.

— Кааккуме⁶! — аҕата соһуйда. — Ыт ытынан.

Имтеургин сибилигин аҕай ийэтин иһиттэн түспүт ыт оботун ытыһын тилэбинэн имэрийбэхтэтэ, онтон түү сыттыгар сото уонна кэргэнигэр уунна:

— Ыалдыты аһат!

Ыт оҕото муннаах тугу аһаахтыай, биир кэм ыйылыыр эрэ. Хаһаайка эргим-ургум тутан баран, ийэтин эмийигэр үнүлүттэ.

Түүн тугу да билбэккэ ууларын хана утуйан баран, сарсыарда турбуттара, ыттарын оҕото хайы-үйэ төрдүөлөспит.

— Дээ билиэххэ наада, хайалара ыт буолууһугуй, — диэтэ аҕалара.

Имтеургин уолунаан быыстан оронон тахсан, тымныынан хаарыйа сылдьар хатыгылаах тирии ыстааннарын, арбаҕастарын кэтэн, таһырдыа тахсаары гыммыттара, ураһаларын эркиннэрэ кыайан өндөйбөт гына, тула өттүттэн хаар эпсэри тибэн кэбиспит.

— Ок-сиэ, сүрдээжин да хам баттаабыт,— диир Кутувья.— Тыал обургу баһаам да хаары таптайбыт.

— Сүрэ бэрт, — диир аҕата. — Кэбис, чэ ураһабыт иһинээҕи хаары чөмөхтүөх.

Ураһаларын ортотугар хаары чөмөхтөөбүттэрин кэннэ, Имтеургин быыс кэнниттэн түөрт ыт оҕотун таһааран биир-биир хаарга диригиник батарыта бат-татаата. Хараҕа суох муннаахтар ыйылаамахтаан баран им-ньим бардылар.

Быыс кэтэҕиттэн дыахталлар тахсан, төгкөйөн олорон, эмиэ хаар чөмөбүн кынастастылар.

— Хайа, тоҕо тахсыбаттарыҥ? — Тынатваль ыксы быһыыгыйар.

Кэмниэ-кэнэбэс муннунан уонна илин атахтарын сыгыһынан хаары хаһыйа-хаһыйа, бастаан биир, онтон иккис ыт оҕото быктылар. Кыыс иккиэннэрин хап-сабар харбаан ылан, ириэрээри, хоонньугар укта оҕуста.

— Ычча-ча-ча,— диир кыысчаан, — тыбыс-тым-ныылар.

Дьон, тыыннарыттан арбаҕастарын саҕата кырыарыар диэри олоро сатаатылар да, икки хаалбыт ыт оҕото кыайан тахсаахтаабатылар.

— Бараахтаатылар быһыылаах,— диэтэ аҕалара.

Онуоха уола:

— Кырдык, өллүлэр быһыылаах,— эрэ диэтэ.

Хаар чөмөбүн тарыйан, икки туох эрэ мөкөй курдук үрүң хомуогу ороон таһаардылар. Ол били ыт оҕолоро муннаахтар, инчэҕэй түүлэригэр хаар хам силимнэхэн, токуччу тоҕо сылдыаллар эбит. Арбаҕаһын сиэҕинэн хаардарын сотон баран Кутувья:

— Атахтара, кутуруктара мас курдук буолбуттар, муннулара туртаһан хаалбыттар. Тонгон өлбүттэр,— диэтэ.

Хаһаайка быыс кэнниттэн эт таһааран, тэрэлискэ курдук чараас гына бысталаан баран, өлбүт ыт оҕолорун төбөлөрүн суулаан кэбистэ.

— Аара эттэ сии-сии, кэлбит сиргитигэр төннүн,— диэтэ Имтеургин, ыт оҕолорун өлүктэрин үрдүгэр төгкөйөн олорон.— Улааттаххытына эргиллэн кэлээринг, олохпугар күүс-көмө буолаарын. Ооҕордук!

Онтон уолунаан өлбүт ыт оҕолорун ураһа эркинин аннынан хаарга батары анһан баран, быыстарын кэтэҕэр киирдилэр.

III. ДЬОН — ХААР АННЫГАР

— Кух, сотору көһүөхпүт, — диэтэ Имтеургин кэргэнигэр, — оһон утуйар таһаспытын кэлгийэр бытата була сырыт.

Дьахтар хантан эрэ обургу, кэтит лахтак⁶ тириитин лоскуйун булан таһаарда:

— Маны тэлэн быа онһоһуннаһпытына хайдах буолуой?

Эр киһи ону ылан эргим-ургум тутан көрөн баран:

— Бэртээхэй быа буолуо эбит. Хата бу түүтүн үргээн кэбистэр, — диэтэ уонна түүтүн сахсыйбахтаата, хас да кылыс курдук түүнү холбуу ытыран, тиһинэн туура тардаары сорунан көрдө да, кытаанаһа, бөһөтө бэрт эбит. Оһтон кэргэнигэр:

— Ууга уган илитиэххэ наада, — диэн сүбэлээтэ.

Дьахтар тириини чороччу эрийэн баран муннукка турар уулаах ыаһайаһа уган кэбистэ.

Тириини ити курдук үс күнү быһа илиттилэр. Имтеургин күн аайы маһынан ороон таһааран түүтүн турута тыытан көрөр. Төрдүс күнүгэр тириилэрэ дьэ илиһэн, түүтэ түһэ сылдьар буолла.

— Түүтэ кэлэр буолбут, — дии-дии Имтеургин үөрөн төбөтүн кэһилдьиттэ уонна, тириини утуйар тэллэхтэригэр тэһиччи быраһан баран, уолунаан киһи сөмүйэтин саһа кэтиттээх гына тэллилэр. Икки дьахтар, кинилэр диэки сыһарыс гынан, тирии сытһыйбыт хатыһлаах түүтүн үргээтилэр. Оһтон ытыстара хабылһыар диэри имиттилэр, ситэ сытһыйбатах түүтүн тиистэринэн тоһоотулар.

Үлэлэрин бүтэрэн, бары сыһпыттарын кэннэ икки дьахтартан кырдыаһаһа — Кух, йоронга муннугар оһорон, ыһырынныһыгын чуһаһатан, иһиир утаһа сабынан, сииктэрин бэркэ кичэйэ-кичэйэ оһо таһаһа тикпитинэн барда. Иистэнэ оһорон муннун анныгар кинһинэйэн ыллыыр:

Эһэ төбөтө,
Бөрө тиһһэ,
Таһа тириһтэ,
Ыт атаһа.

Ити кини күүтэр оһотун туһунан ыллыыр.

Эһискэ дьахтар, туһу да гыһыан булбатах курдук, эргичинһни түстэ, иһин киэр эһиттэ. Ыараханһык

тыынан сыыгыныы-сыыгыныы, тирии тэллэбэр сытта уонна Имтеургинга нэһиилэ:

— Уоту умуллер эрэ. Саҥа киһи кэлээри гынна,— диэтэ.

Имтеургин оҕо төрөөтүн кытта, абааһылар көрбөтүннөр диэн, уоту саба үрэн кэбистэ уонна быыстан сулбу ойон табыста. Ураһа эркинигэр араас унуох, куорсун, түү уонна тирии лоскуйдара холбуу бааллан баран ыйанан туралларын сулбу таһыйан ылан, төбөтүн үрдүнэн дэйбиирдэнэ-дэйбиирдэнэ биир сиргэ эргичинни туран:

— Сүрэмим өрүкүйдэ! Илбиһирдим! Хаанга бабардым! Биһиги кимтэн да күүстээхпит! Бары абааһылар, сибиэннэр-ичээннэр, киэр кэбэлийин! Сүрэмим өрө мөһөр, хаанга бабарар! — диэн үрүт-үөһө үөгүлээмэхтээтэ.

Имтеургин, өрүтэ ыстангалыы-ыстангалыы, хабарбата хайдарынан хаһыытыыр, эһэлии часкыйар, бөрөлүү улуйар, саһыллыы нһабыргыыр, суордуу хаабыргыыр. Ити аата кини, хараҥа быыс кэтэбэр төрүөхтээх оҕону тыыппатыннар диэн, абааһылары куттуур, ураһатыттан тэйитэ сатыыр.

Уола Кутувья эмиэ ураһаҥа тахсан хобордооҕу таһыйда. Онон аҕатыгар көмөлөһөн, абааһылары үүрсэр.

Бэйэлэрин хаһыыларыгар буолан, кыһыл оҕо бэбээрэ түспүтүн тутта истибэтилэр, кэлин иһиттилэр.

— Уол дуу, кыыс дуу? — Имтеургин чугаһыы-чугаһыы ыйытта.

Онуоха быыс нөҥүөттэн:

— Уол,— диэн Кух саҥата иһилиннэ.

Имтеургин куорсуннарынан, унуохтарынан далбаатана-далбаатана эмиэ өрүтэ ыстангалаата. Кутувья аҕатын үтүгүннэ.

Дьэ онтон быыс иннигэр олорон, Имтеургин били холбуу баалла сылдыарын: бөрө тийһин, эһэ кулгаабын, бэдэр муннун, саһыл кутуругун, суор тынгырактарын — төттөрү-таары бэрийбэхтээтэ.

Кини, ураһаҥа абааһылары чугаһатымаары, бөрө тийһин, суор тынгырактарын хараҥа муннук диэки суптурута дугдуруйталаата.

Ураһаны үрдүнэн тыал хаары ытыйар куугунасы тыаһын Имтеургин бүтүн үөр абааһы ураһа тириитин тарбыыр дии саныыр.

Ити олоодоѳуна кэргэнэ быһы арыһан оѳотун уум-мугун, икки илиитинэн кетэѳен ылан, ол-бу диэки ууналаан үнүлүтэ-үнүлүтэ:

— Бу мин үнүүм! Бу мин сүгэм! Бу мин быһы-йам! Барыгытын елөртүөм! Абааһылар, киэр буолун! — диэн үөгүлээтэ.

Кух эмиэ быһыһыттан тахсан үргүлдү тигиллибит ыстааннаах арбаһаһын кэттэ итиэннэ тирии хааһахтан мас эрэхэни булан таһааран, ортотугар онхойдоох анал чараас хаптаһынна тирээн баран, уот таһаараары, үүттүүр курдук бокуойа суох аалла. Дьахтар баттаҕа кырыаран хаалла, итииргээн аһаҕас уолугуттан үрүн паар бурҕачыйда. Кини эрэхэтин ыга баттыы-баттыы бэрт өр аалла. Кэмниэ-кэнэҕэс эрэхэтин төбөтө буруолаан барда.

Дьахтар хап-сабар хаптаһыныгар кураанах лабыкта тоорохойун быраҕан, үрэн сирилэттэ. Онтуката күөдүйөн умайбытын сэрэнэн быыс кэтэҕэр киллэрэн, ыһырынныгы уматта уонна:

— Саҥа уот умайда,— диэтэ.

— Саҥа уот саҕылынна,— диэтэ эр киһи итиэннэ дьэ оѳотун кетөхпүтүнэн ураһаттан йоронгаҕа киирдэ.

Эдэр дьахтар, Кутувья кэргэнэ, хочуолга толору хаар симэн баран ыһырыннык үрдүнэн ыйаата. Онтон, оѳоломмут дьахтар оѳотун эмийдиэр диэри, ураһаттан тон таба ойѳосторун киллэрэн, лоскуй-лоскуй гына кырбастаан, ниэрпэ тириитигэр ерөһөлөөтө.

Саҥа киһи төрөөбүтүн бэлиэтээн, эт сиэн баран, оѳолорун ким диэн ааттыылларын сүбэлэстилэр.

— Эһэтин аатынан Чайгуыргын диэн буоллун,— диир Рультына, Кутувья кэргэнэ.

— Эс,— диэн Тынатваль сөбүлэспэт.— Эккургын диэбин.

Онуоха Кутувья этэр:

— Аҕатын аатынан Имтеургин буоллун.

Аҕата итини сөбүлүү истэр:

— Сөпкө этэбин. Мин аатым үчүгэй аат. Кини миэхэ мэлдьи үтүөнү эрэ тосхойор: таба диэтэххэ табалаахпын, уот диэтэххэ уоттаахпын, кэргэним уот аттыгар олорор, оѳолорум кеме дьон буоллулар.

Инньэ гынан уолларың Имтеургин диэн ааттаатылар.

Нөнгүө сарсыардатыгар улахан Имтеургин кэргэ-
ниттэн:

— Хайа, тыл буста дуо? — диэн ыйыталаспыты-
нан уһугунна.

— Илик, — диэтэ онуоха Кух аат эрэ харата. —
Рультына түүнү быһа буһара сатаата да, уоппут кы-
рата бэрт.

Кух, хочуолтан таба тылларын костотолоон, ниэр-
пэ тириитигэр уурталаата. Имтеургин биир саамай
улахан тылы талан ытыран олорон, уоһугар кыһары-
һан, сытыы быһабынан быһа баттаабытыгар хааннаах
сүмэһин, тарбахтарынан саккыраан, тонголоһор тийэ
сүүрэн түстэ.

— Кырдык, сиикэй эбит, — диэн баран, тарбах-
тарын салыы-салыы, сиэн барда.

Атыттар эмиэ аһаабытынан бардылар. Быыс иһи-
гэр ылы-чып, арай дьон аяхтарын тыһаа эрэ биир
кэм чамырҕас.

Табаларын тылын сиэн баран, Кух Рультыналыын
барыларыгар хаһан эрэ ыраахтан ыаллара аҕалбыт
чаҕылхай ойуулаах туой чааскыларга дөлүһөн угут-
талаатылар. Ити чааскылар үгүстүк хайыта бараллар,
онон-манан ойутталлар да, хаһаайыттара үүйэ-үүйэ,
дьөлөбөстөрүн буорунан сыбаан кэбиһэ-кэбиһэ, өйөөн-
убаан илдэ сылдыаллар.

— Чаанньыкпыт кырата бэрт, чэйбит адьас аҕы-
һах хаалла, — диир Рультына.

— Хочуолтан эбэн биэр, — диир онуоха Кух.

Рультына чаанньыгын хоргуннаах тыл миининэн
толорон биэрдэ уонна чааскыларга кутан будулутта.

Кутувья мырдыс гынан баран баһын быһа ил-
гиһиннэ:

— Уубут үчүгэйдик кыынньыбыт. Аһыта бэрт.
Ыл, өссө кут эрэ!

Утахтара ханыар диэри мииннээх чэйи испиттэрин
кэннэ Имтеургин хамсатыгар табах уурунан баран:

— Былыргыны ахтаары гынным ээ, истэр ини-
гит, — диэтэ.

Кутувья уонна дьахталлар эмиэ, ким хайдах сө-
бүлүүрүнэн, сорох өттүгэстээтэ, сорох олорор олбоһун
онһонна. Кух, мэхэйдээбэтин диэн, уолугар эмийин
уоптаран кэбистэ.

Имтеургин, үлэлээри гыммыт киһилии, ытыһыгар силлээтэ, онтон дьэ көхсүн этитэн баран кэпсээнин саҕалаата:

— Биир үс оҕолоох дьахтар баара эбитэ үһү. Биирдэ кини:

« — Хата, туундараҕа отоннуу барарым дуу? — диэбит.

«Барбыт. Арай отоннуу сырыттаҕына ким эрэ кинини ыңыраар:

« — Ээй, кэл эрэ манна! — диир.

«Дьахтар эргиллэ түспүтэ, абааһы улуу күтүр илэ бэйэтинэн арбаллан турар үһү.

«Дьахтар өлөрдүү куттаммыт.

« — Оҕон хаһый? — диэн абааһы ыйыппыт.

« — Үстэр, — диэбит дьахтар нэһиилэ саҕа таһааран.

« — Кэргэнин аата кимий?

«Дьахтар этэр:

« — Кэргэним Каканка диэн.

« — Чэ, дьибэҕэр төнүн, — диир абааһы.

«Дьахтар дьибэтигэр кэлэн кэргэнигэр кэпсиир:

« — Ол диэки абааһы сылдыар, — диир.

«Арай этэрин аҕай кытта:

« — Каканка оҕолоро улааттылар дуу? — диэн көңкүнэс саҕа иһиллэр.

« — Оһо, ити абааһы сылдыар. Бэйи, мин быһахпын сытыыланыым, — диир Каканка.

«Саҕа чугаһаатар чугаһыыр. Кинигинэйэн ыллыыр.

« — Ха-а! Каканка оҕолоро улахан да буолбуттар! Дьэ кинилэр быардарын амсайыам да буоллаҕа!

«Дьибэҕэ адьас чугаһаан кэлэр:

« — Каканка! — диир.

« — Ээ?

« — Биир оҕоһун аҕала тарт.

« — Биэрбэппин.

« — Чэ оччоҕо бэйэҕин сиэм!

«Инньэ диэн баран абааһы айаҕын аппыт да урананы дьоннору-майдары биирдэ ыйыстан кэбиспит уонна өссө:

« — Һэ-һээх! Хата барыгытын сиэтим ээ! — диэн саҕалаах эбит.

« — Сиэ даҕаны, — диир Каканка саҕата абааһы иһиттэн, — манна да олорорго үчүгэй. Сылаас.

« — Көр эрэ, сағалаахкыт бағастаахкыт! — Абааһы итини истээт кыйаханар.— Чэ оччоҕо эһигини испиттэн таһааран кэбиһиэм.

«Абааһы төҥкөс ғынан ураһаны дьоннору-майдары төттөрү кулгуйан кэбиһэр.

«Каканка буоллаҕына тахсан иһэн куруттан быһаҕын сулбу тардан ылан, абааһы хабарҕатын хайа быһар.

« — Һук, Һук! Күөмэйим ыарыйда!.. — дии түспүт абааһы.— Чэй, оҕобун түргэнник аҕала оҕус. Сыатынан күөмэйбин оҕунуохтуох этим.

Каканка уулаах ыаҕайаны ураһа аттыгар ууран кэбиһэр уонна:

« — Мэ, оҕо бу баар,— диир.

«Абааһы үөрэ-көтө ыаҕайаны ыйыстан кэбиһэр уонна этэр:

« — Каканкаа, эн миигин албыннаабыккын ээ!

«Оттон Каканка: «Һэ-һээх! Баҕар буоллун!» — дии-дии күлэр.

«Абааһы кингэ-наара холлон өрө хаһыра түһэр:

« — Быыскытыгар кириэм! — диир.

« — Киир-киир,— диир Каканка.

«Абааһы төбөтө ураһаҕа кыайан баппатах, мунна эрэ нэһиилэ кыбыллыбыт. Уордайбыт улуу күтүр дьону көрдөөн, тылын былас таһааран, ол-бу диэки салыбыраппыт.

«Онуоха Каканка уотунан сиэппит.

«Абааһы, уот сиэтэ диэн хаһытыты-хаһытыты, ытаан баҕыстыбыт уонна эппит:

« — Утуйа түһэн ылыһыбын. Сылайдым.

«Иһнэ диэт ураһа аттыгар охтон түһэн утуйан хаалбыт.

«Каканка буоллаҕына абааһыны тула сүрдээх улахан кутаа уот оттон куугунаппыт.

«Абааһы ону түүл огостон, утуйа сытан кэһиэхтээх куолаһынан үлүгүнэйэр:

« — Һуу, абытай-абытай! Уоту умулларың эрэ!

« — Тохтуу түс! — диир Каканка.— Айаххын ат эрэ! Оҕобун быраҕан биэриэм этэ.

«Абааһы айаҕын үөлэс курдук атан баран кэтэһэ сытар.

« — Хараххын быһа симп! — диэн Каканка өссө соруйар.

«Абааны харагын быһа симэр.

«Онуоха Каканка кутааттан умайа сылдыар хардаганы ылар да абааны айагар батары биэрэр.

« — Ох-ох! Айахпын уокка сиэттим! — диир абааны ытаан багыста-багыста. — Тоҕо күлүү-элэк онгостофун?

« — Эйигин өлөрдүм ээ, ол иһин күлэбин!

« — Өлөрдүм даа? Өссө да тыыннаахпын дии. Хата бэйэҕин сиэм ээ!

« — Суох, — диир Каканка холкутук, — эн өллүн. Муораға аттана тур.

«Абааны ытыы-ытыы туундара устун муора диэки хаамар:

« — Каканка миигин өлөрдө. Каканка миигин өлөрдө. Аны оҕолор быардарын хайдах сиэхпиний?

— Игинэн бүттэ! — диэбитинэн Имтеургин ойон турда. — Мин тыалы уҕарыттым, — диэн сүр күүскэ үөгүлээтэ.

Бары умса туттан ылы-чып олорон, тыал уурайбыт дуу, суох дуу диэн иһиллээн чөрбөннөстүлөр. Тыал, уруккутун курдук, ураһаны хаарынан сабыыр.

Имтеургин баһын быһа илгистэн баран оннугар төттөрү «лах» гына олорунан кэбистэ.

— Тыал уҕараабатах, — диэтэ кини хомойбут курдук. — Сатаан хаһытаабатах буоллабым.

Буурҕа түһүөҕүттэн ыла, быстар дыдангы ыалга ыар мэҥэһик буолан, үгүс күн-түүн ааста.

Аҕалара остуоруйалыырын истэн, төһөлөөх үгүс киһэлэри билбэккэ аһарбыттара буолуой. Арай тыал кэм да намыраабат.

Арай биирдэ Имтеургин ким-хайа иннинэ уһугунна. Йоронга иһэ им-балай хараҥа.

— Уотта аҕал эрэ, табах тардыахпын баҕарабын, — диэн кэргэнин уһугуннарда.

— Уоппут суох, — диэтэ Кух, — сыабыт бүшпүтэ.

Кыра оҕолоро уһуктан ытаан бэбээрдэ. Онтон аны Тынатваль уһуктан ытаан сынсыһа сытта.

Таһырдыа тыал тыаһа биир кэм куп-куугунас. Ураһаларын хаар саба тибэн, хотойон түһэр, йоронгаларын кимиччи баттаабыт. Онон аһара кыараҕас, киһи тыына-быара ыгыллыах курдук.

Имтеургин туран олороору йоронга үрдүгэр төбөтүн аста уонна:

— Бай! Йоронгабыт адьас тимирэ сыспыт дии. Хайдах гыных баҕайынай, — диэтэ.

Ким да кинини сэнгээрбэтэ.

Онтон бэйэтэ быыс иһиттэн тыаһа суох тахсан таһынна уонна били араас кыыл тыгырахтара-тиистэрэ холбуу баайылла сылдыарын ылан санныгар иилэ бырабан баран, ураһатын тири эркинин өрө көтөхтө. Илиитин таһырдыа быктараары гыммыта, ураһатын хайынныи халыг хаар ыга симиллибит. Имтеургин умса сытан, хаары дьөлө хаһан, ураһа иһин диэки тарыйда уонна онно төбөтүн уган, кырынаас курдук тобута сууралаата.

Ураһатыттан икки хаамы бадахтаах сиринэн хаар чигдиттэн оронон тахсарын аҕай кытта сирэйигэр сыты тыал саба биэрдэ. Били санныгар иилинэ сылдыарыммытын ылаары гынан эрдэҕинэ, тыал суулары охсон түһэрдэ да хомурах үрдүнэн төкүнүтэ турда. Сыра бөһөнөн тыалы утары эргиллэн, илиитин хаарга батары баттаан тирэх оҕостон, ураһатын диэки сыылла уонна сибилигин аҕай тоҕо солоон тахсыбыт дьөлөбөһүнэн атаҕын батары биэрдэ.

Хата дьөлөбөһө хаарынан бүөлэнэ илик эбит. Имтеургин ураһатыгар төттөрү сыылан киирдэ уонна, илиитигэр суор тыгыраһын тутан, чохчойон олорон уонун иһигэр ботугураата:

— Сорсун суор, көтөн тийээн тыал ойуунун арҕаһыгар хатана түс, хараһын тэс, дьулайын дьөлө тонсуҕ, мэйиитин супту уулаа!

Ити да тыллар көмөлөспөтүлэр — ураһа үрдүнэн тыал тыаһа-ууһа намыраабата. Онуоха Имтеургин бөрө тиистэрин уунан олорон күүскэ үөгүлээтэ:

— Сур бөрө, тыал ойуунун ситэ баттаан такымын быһа көбий! Хабарҕатын хайа хадьырый, биһиэхэ тыалы үрбэтин!

Ити кэнниттэн да тыал, Имтеургин санатын бэйэтигэр иһитиннэрбэт гына, өссө ордук сэтэрдэ. Уоскуйа түһэн баран, Имтеургин аны эһэ баппаһайын харбаан ылла уонна:

— Эһэ кырдыаһас, тыал ойуунун саба баттаа, сүрүһүн үөрөбүстээ, биһи диэки тыымматын, тыалыран силлиэрбэтин! — диэн эмиэ хаһытаата.

Энэ баппаҕайа да көмөлөспөтө. Имтеургин, ыт курдук дьигиһийэн, хаарын тэбэннэ уонна быһы арыһан иһэн:

— Тыалбыт тула өттүбүтүттэн тэгинэн үрэр эбит. Иэдээн! — диэтэ итиэннэ баһын быһа илгистэн баран түүлээх таһаһынан бүрүнэн кэбистэ.

Эмискэ Тынатваль:

— Олус да тоннум. Тула өттүм хаар, — дии-дии ытаан сынгсыйда.

Кух йоронга муннуктарын харбылалаан көрөн баран:

— Утуйар таһаһа барыта хаар буолбут, — диэн ботугуруу-ботугуруу кыра Имтеургины түөһүгэр сытыарда уонна кыһын бэйэтигэр сыһыары тарта. Тынатваль эмиэ мунна буугунаабытынан барда.

Эмискэ үөһэттэн уу таммалаата.

Кутувья йоронга үрдүн харбылалаан көрдө уонна:

— Быыспыт иһэ кырыаран хаалбыт, тэбээтэххэ эрэ табыллыһы, — диэтэ.

Бары ураһаҕа тахсан тымныы таһастарын таһыннылар. Онтон илиилэрин иминэн таба муоһа сүллүгэстэри булан, хабыс-хараһаҕа быыстарын, утуйар таһастарын кырыатын тэбээтилэр.

Кырыатын тэбээн баран, таһастарын ураһаны кириэс-мараас тардыллыбыт былаларга ыйаан намылыттылар уонна эргэ, буолар-буолбат таһас күөдэллэнэ сытарыгар олордular.

Ураһаларын иһэ чонкуйа тонмут. Сирэйдэрин арбаһастарын саһатынан саба тутта сатыыллар да, утаақы буолбат, кырыаран, мууһуран тахсар.

— Ийээ, мин хоонньубар ким эрэ хаары симэр, — дии-дии Тынатваль эмиэ ытаан барда.

— Бу иэдээни! — Ийэтэ куттана иһиттэ. — Ураһабытыгар ол ким киирдэҕэй?

— Ити саһан хаара хоонньугар киирэр, — диэн Имтеургин быһааран биэрдэ. — Хаар эмиэ иттиэн баһарар.

Ураһа биир муннугуттан:

— Аһаабыт киһи, — диэн Кутувья сангата иһилиннэ.

— Айахха угарбыт суох, эппит бүһүтэ, — диэхтээтэ онуоха ийэтэ.

Бары ылы-чып бардылар, арай тирии быһыһынаҕайаһаһынан тымныы тыал үрэн сирдьигинэтэр.

Кэмниэ-кэнэбэс аҕалара :

— Чэ, быыспытын тардыабын. Тымныыта кыайыһы, — диэтэ.

— Кэбис-кэбис.— Ийэлэрэ сөбүлэспэтэ.— Быыспыт, уунан саба ыспыт курдук, килэччи мууһуран хаалбыт.

Бары, үтүктүспүт курдук, быыһы туппахтаан көрбүттэрэ: кытыыллара мас курдук тонгон хаалбыт.

— Хомуллубат да буолбут, — диир Рультына.— Хайдах гынабытый?

Эмиэ санааҕа түһэн санныһан им-ным озорбохтоотулар. Арай Тынатваль бөбүөрбүт тарбахтарын эмэн чобурҕатара иһиллэр.

— Өссө тэбиэххэ наада, — диир Кутувья.

Аҕата сөбүлэспэт :

— Эс! Ураһа таһыгар хаарга көмөн кэбиһиэххэ наада. Түргөнник ириэ.

Мууһурбут тириилэрин хаарга көмөн кэбистилэр.

— Тарбахтарым дьаралыйан эрэллэр, — дии-дии Тынатваль ытаан барда.

Ону аҕата ыңыран ылан, сыгынньахтаан баран, арбаҕаһынан сөрүү тутан хам кууста.

Кыысчаан дьэ ах барда, онтон эмиэ аҕатын арбаҕаһын иһигэр буллугунайа-буллугунайа :

— Тумнастаары гынным, — диэмэхтээтэ.

Аҕата арбаҕаһын сэгэтэн биэрбитигэр Тынатваль, хороонуттан быкпыт саһыл курдук, төбөтүн быктаран баран, дьэ үөһэ тыынна. Ити курдук олорон устунан утуйан хаалла.

Аҕата эмиэ, утаакы буолбата, утуйда. Кинини уола Кутувья уһугуннарда :

— Быыспытын тутан көр эрэ. Уолдаспыт дуо?

Имтеургин хаары хасыһан, тириилэрин туппахтаан көрөн баран :

— Эчи суох, билигин да ирэ илик, — диэтэ.

Ити курдук, сирэйдэрин сағаларыгар кистиити туттан баран, утуктуу-утуктуу, сүрдээх өр озордулар.

Субу-субу уһуктан арбағастарын кырыатын тэбэнэллэр уонна эмиэ озороллор. Хаарга көмпүт тириилэрэ ириэр диэри ити курдук озордулар. Аны тириилэрин мууһа ирэн, таба кулгаахтарын курдук, эминньэх-эминньэх кыһаһан буолан хаалбытын бары тула түһэн турута сынньан кыырпахтарын тэбээн баран, быыстарын тиирдилэр.

— Чэ, сып-сап сыта охсун,— диэтэ Кух.— Эчи харангата да бэрт уонна аччыктаабышпытын да умна түһүөхпүт.

Тонумаары бэйэ-бэйэлэригэр ыга түсүһэн тири тэллэхтэригэр сытынан кэбистилэр.

IV. ТУОРА ДЬОН ДЬИЭТЭ

Йоронга чонкуччу кырыаран хаалбыт эркинигэр сыста, саамай улаҕаа диэки сыппыт буолан, Имтеургин ким-хайа иннинэ дьагдыайда. Ол иһин эркинтэн тэйээри хамных буолан иһэн хаһыыты түстэ:

— Ыт! Ким баттахпыттан тардарый?

Ити хаһыттан арай оҕолор эрэ уһуктубатылар. Дьахталлар олус куттанан, мэктиэтигэр хамнаабакка да сыттылар.

Кутувья оргууй ыйытта:

— Аҕаа, кимниин охсуһаһын? Көмөлөһөбүн дуо?

— Суох-суох, баттабым чэнгэ хам ылларбыт,— диэтэ Имтеургин уонна ынчыктаан ылла.

Кутувья ийэтинээн, харанаҕа харбыалалаһан, илиилэрин иминэн Имтеургин төбөтүн булан, кини уһун баттабын чэнтэн араарар түбүгэр түстүлэр. Киһилэрэ айыккалыыр.

— Оргууй,— Кух мөбүттэр,— уолгун уһугуннарыан.

Имтеургин ах баран, төбөтүн туппахтаан көрдө уонна илгистэн кэбистэ:

— Адьас аһыйах баттах хаалбыт дии.

Онтон кулгаахтарын туппахтаан көрдө:

— Кулгаахпын эмиэ үлүппүппүн быһыылаах. Кутувья, тыал тыаһын истэбин дуо? Мин тугу да истибэт буолбуппун.

Кутувья иһиллээн чөрбөйө олордоһуна оҕо уһуктан бэбээрдэ.

— Аһа! — Имтеургин үөрбүт саңата иһилиннэ.— Кулгаабым ирдэ дии. Оҕо ытыырын истэбин.

— Кырдык, ытыыр,— диэтэ Кутувья.— Ити оҕо ытаан тэһэ баран, эчи тыал тыаһын киһи истиэх буолбатах.

Бары ах баран иһиллээтилэр. Оҕо ытыырыттан ураты, туох да тыас-уус биллибэт.

— Ытаама! — диир Имтеургин. — Эн эмиэ иһиллээ! Эмиэ бары ах баран өссө иһиллээтилэр. Туох да иһиллибэт, арай уоллара эрэ ытыыр.

Имтеургин, илиитин иминэн тириини харбыалаан оҕотун булан, ытыһынан айабын саба тутта уонна:

— Дьэ иһиллээн эрэ, — диэтэ.

Уоллара аны тириини тэбиэлээн сурдурҕатта.

— Ыл, атабын хам баттаа, — Кутувья кыйахана түһөр, — быһа тэбиэлэнэн, тугу да иһитиннэрбэт.

Имтеургин агар илиитинэн оҕотун атабын хам тутта. Аны Тынатваль уһуктан тыҥкынаата.

— Уу, бэлэстэтэн түһэннэр! — дии-дии Имтеургин оҕотуттан илиитин араарда. — Кутувья, тахсыах эрэ.

Иккиэн быыстан арычча кыбыллан тахсан, иһиллээн ол-бу диэки олооруннастылар. Ураһа иһэ уу-чуумпу, таһырдыа тыал да иһирибэт, хаар да суугунаабат.

Мэһэйдээбэтиннэр диэн, Кух оҕотугар эмиийин уоптарда, оттон Рультына Тынатвалы бэйэтигэр сыһыары тарта уонна эмиэ быыстан быган:

— Тыал тыаһыыр дуо? — диэн дьонноруттан иккиэн ыйыттылар.

— Суох, тыаһаабат, — диир Имтеургин. — Тыал уурайбыт! Өлбөт дьон буолбуппун!

Дьахталлар үөрэн, оҕолорун көтөхпүтүнэн, ураһаҕа ойон тахсан өрүтэ ыстангалаатылар.

— Тыал тохтообут! Эт баар буолуо! Өлбөт дьон буоллубут!

— Аҕаа, — диэн Тынатваль чаҕаара түстэ. — Миэхэ быарда аҕал. Силиитэ аҕал — аһыахпын олус баҕарабын.

— Аҕалыам-аҕалыам, — диэтэ Имтеургин. — Табаларбытын үүрэн аҕаллахпытына, быар да баар буолуо, силии да баар буолуо, бары барыта баар буолуо.

Кини, ураһатын тэллэбин өрө көтөбөн, тыс үтүлүгүнэн хаары дьөлө хаһан таһырдыа тахсан истэ. Бэрт сыранан оронон табыста: тула ытыс таһынар ыас хараһа, уу-чуумпу.

Имтеургин сибизһэй салгыны эҕирийбэхтээн баран тэмтэрийэн ылла уонна хаарга охтон түстэ.

Кини кэнниттэн аны Кутувья сыылан табыста:

— Аҕаа! Ханна бааргыный?

Ажата хардарбата. Кутувья дьиксинэ санаата, олбу диэки эргичингээтэ, төнкөйөн суолун көрүөлээтэ. Туох да суол-иис көстүбэт.

Онтон эмискэ хантан эрэ аллараттан:

— Кутувья,— диэн сэниэтэ суох сага иһилиннэ. Кутувья илиитинэн хаары тарыйбахтаата:

— Ажаа! Ханна бааргыный?

— Маннабын! Оттон эн?

Кутувья сага хоту сүүрэн иһэн, туох эрэ сымнабастан ингэн, хаарга сирэйинэн умса хоруйа түстэ:

— Бу ким сытарый?

— Мин-мин,— диэтэ онуоха Имтеургин уонна Кутувьяҕа илиитин уунан хаартан оронон тахсарыгар көмөлөстө.

— Хайдах сүтэн хааллын? — Кутувья ыйытар.

— Бэйэм да соһуйан хааллым,— диир Имтеургин.— Ураһаттан тахсаат салгыны эҕирийбэхтэбитим. Сир хайдах эрэ игнэлдьийэн барбыта, мин бэйэм эмиэ. Бука, абааһылар сир дьигиһиттэхтэрэ буолуо.

Имтеургиннаах Кутувья туран, хаар төһө халыгын билээри, батарыта үктээтилэр.

— Сүтэрсэн кэбиһиэхпит суоҕа дуо? — диир Кутувья.— Харангата бэрт — мин дьөрү атахпын да көрбөппүн.

Имтеургин, тугу да хардарбакка, уп-уһун маамыктаны өһүлэ турда. Биир уһугун куругар баанна, иккиһин уолугар уунна:

— Баанан кэбис!

Кутувья маамыктаны аңар уһугуттан ылан курдуу эринэн кэбистэ. Онтон, сөллөн хаалыа диэн, баяларын өссө чингэтинэн баран, ураһаларыттан тэйэн, тонуу хаары тоҕута үктээн мочоохтоһо турдулар.

— Табаларбытын хайдах булуох бэйэбитий? — Кутувья мунчаарбыт курдук ыйытар.

— Хаама түһүөхпүт, баҕар, ырааппатахтара буолуо,— диир аҕата.

— Харангата-үлүгэрэ, хаамарга куһағана бэрт дии, ажаа. Кэтэхэ түһэн баран, сырдыкка көрдөөтөхпүтүнэ хайдаҕый?

— Кэбис, син-биир көрдүөххэ наада. Сэниэлээх эрдэххэ тутуу былдьаһан көрдүөххэ наада. Баҕар, булуохпүт.

Хаста да тохтоон, хаарга сытан, сынньанан ыллылар, ол тухары мэлдьи таба туйабын тыаһын итиэннэ хаар хаачыргыырын иһилли сатыллар.

Туундара тула уу-чуумпу, арай атахтарын анныгар хаар куучугуруура уонна тыыннахтарына тымныы сырылыыра эрэ иһиллэр.

— Көлөттөр хайа үөдэнгэ дьөлө түстэхтэрэй? — диир Имтеургин. — Буурҕа кэмигэр сыппыттара буолуо. Онтон астыбытын кэннэ лабыкталыы бардахтара. Аччыктааһын бөҕө буоллаҕа дии.

— Аҕаа! — Эмискэ Кутувья чөрбөҥнүү түстэ. — Ыт улуйар!

— Ханна?

Имтеургин бэргэһэтин устан эмиэ иһиллээн чөрбөҥнөөтө.

— Кырдык даҕаны. Ыт улуйар. Ити аата туора киһи баар буоллаҕа дии.

— Бардахпытына? — Кутувья ыйытар.

— Ким билэр, — диир Имтеургин, — туох киһи эбитэ буолла. Биһигиттэн соччо ырааҕа суох тохтообут да, киирэ сорумматах. Ол аата, аанһа ахтыбатах. Туох диэн киниэхэ тийиэхпитий?

— Баҕар, табаларбытын сураһахпыт, — диир Кутувья.

Имтеургин, тугу эрэ толкуйдаабыт курдук, биир сиргэ тэпсэнни турбахтаата уонна:

— Чэ, барыах, — диэтэ.

Ити кэмгэ халлаанга сырдык уот остоолбо өрө тыраадыччы тыган тахсан, күлүм гынан баран, симэлийэн хаалла. Онтон халлаанга эргиччи кыһыл, күөх уоттар умайдылар. Уоттар бэйэ-бэйэлэрин экиретиһэр курдук субуруннаһаллар, холбоһон хаалаллар, онтон сүтэллэр уонна эмиэ көстөн кэлэн, өссө күүскэ сандаарыннаһаллар. Хаар уон араас дьэргэлгэн өгүнөн дыримниир, мэктиэтигэр үллэҥнииргэ дылы.

Имтеургиннаах Кутувья, сырдыгы көрбөтөхтөрө ырааппыт буолан, харахтара саатан симириктэстилэр.

Онтон, тула өттүлэрин көрүөлүү иһэннэр, күөх уот балаһата сырдаппыт хаарыгар туох эрэ чөмчөйөн турарыгар харахтара иннэ түһэр.

— Ити баар ураһалара, эмиэ хаарынан саба тибиллэн хаалбыт быһыылаах, — диир Имтеургин. Кэлэн, ураһа оройо эрэ хоройон турарын тула хаамты-

лар, онтон биир сиргэ тэлсэнгнээмэхтээн баран эмиэ биирдэ эргийдилэр. Кутувья, тыһаабатарбын ханнык диэн, сэрэниин-сэрэнэн ураһа оройугар хатаастан иһиллээбитэ: иһирдье ыт үрэр.

— Хайдах киирэбит? — диир кини.

Онуоха аҕата быһа-бааччы:

— Хаһыахха, — диэт умса сытан эрэн хаары тарыйбытынан барда. Ньачаас икки ардыгар дирин баҕайы гына хаһан, бастаан төбөтүн батары бизэрэн, иһирдье диэки симилиннэ.

Кутувья аҕатын одуулаһан турда. Бастаан аҕатын төбөтө уонна илиилэрэ, онтон курданарыттан үөһө өттө көстүбөт буолла. Аны хара таба тыһа этэрбэстээх атахтара мэлис гыннылар. Ити курдук, аҕата халын хаарга киирэн сүтэн хаалла.

Эмискэ Имтеургин атахтара эмиэ төттөрү быган чороҕолоһо түстүлэр — төннөн тахсан эрэр эбит. Баһыттан атаҕар диэри — илиилин-атахтыын, сирэйдиин-харахтыын — бүүс-бүтүннүү хаар буолан баран тахсан кэллэ.

— Хайа, тоҕо төттөрү табыстын? — дии тоһуйда Кутувья.

Имтеургин төбөтүн хаарын илгистэн кэбистэ уонна үтүлүгүнэн сирэийн туора-маары сотунна. Онтон:

— Сыһа киирбиһин. Бу манан хаһыахха наада, — дии-дии, иккитэ хардыылаан баран, хаары тэбиэлээн көрдөрдө.

Кутувья эмиэ умса сытан хаары хаһан бурҕаннатта. Көрүөх бэтэрээ өттүнэ дирин баҕайытык дьөлө хаһан кэбиһээт, төбөтүнэн таннары хойуостанан, мэлис гынан хаалла. Аҕата эмиэ батыста. Хаар иһигэр Кутувья илиитин иминэн бигээн, тордоччу тонгон хаалбыт ураһа тэллэбин булан күүһэ баарынан өрүтэ тардыалаата. Сыра бөҕөнөн өрө тардан, түөрт атах буолан, иккиэн тымныы ураһа иһигэр киирдилэр.

Быыс нөнгүө ыт ырдыгынаабытыгар аҕалыы-уоллуу куттанан эркингэ сыста түстүлэр.

Эмискэ Имтеургин эркингэ ыйаанан турар тынырактар, тиистэр, куорсуннар холбуу бааллыбыт ымыыларын харбаан көрдө, уонна, уолун сиэҕиттэн тардаат, оргууй сибигинэйдэ:

— Биһиги ымыыбыт. Хайдах туора дьон дьизитгэр кэлэн хаалбытай?

Кутувья аҕатыгар сыста түһээт:

— Мин эргэ ыстааннарым эмиэ манна ыйанан тураллар, — диэтэ.

Ити кэмнэ быыс кэтэбиттэн биир киһи табыста. Хаамтабын аайы тонмут тирии оргууй куучургуур.

Онтон иһит хаппабын танкынатта, хаары баһан сыыгынатар. Чаанньыгар хаар симэр быһыылаах.

— Бу ханнык дьон ураһанан олоробут? — диэн Имтеургин ыйытта.

— Бу биһиги олоробут, — диэтэ онуоха эдэр дьахтар сангата.

Имтеургин Кутувьяны ойбоһоско аста уонна:

— Рультына дии, быһыыта, сангата чанкынаан үкчү, — диэн сибигинэйдэ.

— Эс, — диэтэ Кутувья эмиэ сибигинэйэн. — Мин кэргэним дьиэтигэр хаалбыта. Абааһы илэ бэйэтинэн быһыылаах.

— Табаларгытын буллугут дуо? — Дьахтар ыйытар.

— Көрдүү сылдыбыт, — диир Имтеургин. — Бэйэбит ураһабыт таһыгар суохтар. Эһиги көрбүккүт буолаарай?

— Биһиги ураһабытыттан өссө быга иликпит, хантан көрүөхпүтүй. — Дьахтар өс-саҕа буолбут курдук хардарар.

— Мантан барыах, аҕаа, — диэн сибигинэйэ-сибигинэйэ, Кутувья кирибит сирин диэки кэппинэн тэйэр.

— Барыах, — диир Имтеургин.

— Ханна бардыгыт? — диэбитинэн дьахтар Кутувьяны илиититтэн харбаан ылар.

— Ыыт! — Кутувья куттанан хаһыыра түһэр.

Ити мучумаанга быыс кэтэбиттэн кыра оҕо тыаһа сүүрэн тахсан:

— Аҕаа, быар аҕаллын дуо? — диэн чанкыныы түһэр.

Имтеургин күлэ-күлэ:

— Сарсын аҕалыам. Билигин итэ түһүөххэ наада. Быыспытыгар кирирэх, Кутувья. Бэйэбит дьиэбит эбит дии, — диэтэ.

Кутувья аа-дьуо арбаһаһын уста туран тирии бүтэй бүтэнитик ыйытта:

— Аҕаа, биһиги хайдах манна кэлэн хааллыбыт? Ураһабытыттан адьас ырааппыкка дылы этибит дии.

— Ураһабыт бэйэтэ биһигини экирэтэн кэллэ ини,— дии-дии аҕата быыс кэннигэр киирэн хаалла.

Киирэн, Куҕу уонна оҕотун уһугуннарымаары, сэрэнэн тирии тэллэххэ сытынан кэбистэ. Онтон Кутувья киирэн сэргэстөһө сыппытыгар, кулгааҕар сибигинэ-йэн оргууй эттэ:

— Сарсын көрүөхпүт. Баҕар, биһиги ураһабыт антах хаалбыта буолуо.

V. ХААРГА СУОЛЛАР

Халлаан ханна эрэ ыраах саҕахха түһэн хаары кытта силбэһэн хааларга дылы. Кини хараҥа урсунугар, наһаа элбэх сиринэн тэһиттэлэнэн хаалбыт диэххэ айылаах, бачымах сулустар чипчиннэхэллэр. Сулустары быһынан туолбут ый оргууй мэлтэйэ устар.

— Оттон күммүт ханна баран хаалбытай? — Кутувья улаханлык мунаахсыйбыт быһынан ыйытар.

— Күн үөһээ дойдуга хара таба тириитэ ураһатыгар угуйа сытар,— диир Имтеургин.— Уһуктара чугаһаан эрдэҕэ, оччоҕуна сырдык да сырдык буолуо, көтөр кэлиэ.

Имтеургин уолунаан Кутувьялыын ити курдук кэпсэтэ-кэпсэтэ табаларын көрдүү баран иһэллэр.

— Кутувья,— диир аҕата.— Бэйи, көрүөх эрэ, ураһабытыгар бэҕэһээ хайа диэкилтэн кэлбит эбиппитий.

Кинилэр, баран иһэр хайысхаларыттан туораан, бэҕэһээни суолларын батыстылар. Суолларын көрбүттэрэ, ураһаларыттан тэйэн баран, эргийэ хааман, эмиэтөттөрү кэлбиттэр эбит.

— Эһ биһи бэҕэһээ, куобах курдук, ураһабытын тула хаары оймуу сылдыбыт эбиппит дии,— диэтэ Имтеургин уонна сонһуйан ылла.

Кутувья, били бэҕэһээ куттаммытын өйдөөн, күлэ санаата. Онтон эмискэ аҕатын илиититтэн харбаан ылла:

— Аҕаа, оол хаарга туох эрэ хара элэгэлдьийэр,— диэтэ.

— Ханна?

Имтеургин ол-бу диэки көрүөлээтэ уонна:

— Үчүгэйдик көр эрэ: баҕар, табалар буолаайаллар? — диэтэ.

— Ол биир сүүрдэ! — Кутувья өрүкүнэйэ түстэ.—
Көр-көр! Сүрдээх уһун, аллараа өттүнэн суп-суон,
үөһээ өтгө синньигэс уонна хайдах эрэ түүлээх курдук.

Имтеургин харабын мунгунан көрө сатаата, тугу
да көрбөт:

— Биһиги диэки иһэр дуу? — Уолуттан ыйытар.

— Суох-суох,— диир Кутувья.— Бу мин көрөн ту-
рарым хоту сүүрэр.

Имтеургин уолун диэки эргиллэн баран:

— Кыламаның кырыарбыт дии. Мууһу көрөрүң
буолаарай? — диир.

Кутувья кыламана, хааһа мууһурбутун тоноон кэ-
бистэ, тула өттүн эргиччи көрүңнэ:

— Баҕар, кырдык кыламаным мууһурбутун көр-
бүтүм дуу, аны абааһы сылдыра дуу, оттон билигин
туох да кестүбэт.

Аҕалы-уоллуу, туора-маары чээччилээн, туунда-
раҕа сүрдээх уһуннук сырыттылар гынан баран, хаар
үрдэ ханан эмэ кыратык да алдьаммытын көрбөтүлэр.
Тыал кылбаарыччы тибэн кэбиспит хаара, өссө ыраа-
һырбыкка дылы буолан, эриэ-дэхси мэндээрийэн
сытар.

Имтеургин, чохчойон олорон, сити түгэннэ өйүгэр
охсуллан ааспыт ынырык санаатын таһыгар таһаарда:

— Өлөр-хаалар күммүт тирээтэҕэ. Табата суох
хайдах дьон буолуохпутуй?

— Оттон арай ыалбытыгар Каравьяҕа баран эт
көрдөстөхпүтүнэ? — Кутувья ыар балаһыанньаттан
тахсар суолу тобула сатыы олордо.

— Каравья ол диэки олорор буолуохтаах.— Им-
теургин туундара диэки илиитинэн ыйан көрдөрдө.
— Ортотугар икки хонон тийиэххэ сөп.

Онтон тураннар эмиэ хаамсан санныыҥнастылар.
Ол иһэн Кутувья эмискэ сана аллайа түстэ:

— Табалар сылдыбыттар!

Тонгуу хаарга тобуктарыгар диэри батылла-батыл-
ла, Имтеургин, уолугар сүүрэн батыччахтаан кэлэн,
төҥкөйөн суолу кынастаста:

— Биһиэннэрэ эбит! Бу Улахан Муос сылдыбыт
Кини мэлдьи муоһунан хаары тоҕута силэйээччи.

Имтеургин бэргэнэтин устан баран табалар суол
ларын батыста.

— Оттон бу Токур Атах сылдыбыт. Көр даҕаны: ангар атаҕын үүт-үкчү маннык туора үктээччи. Манна кэлэн лабыкта хаспыт.— Имтеургин биир сиргэ хаар диригник дьөлө хаһыллыбытын ыйар.— Оттон бу Чукуулаах ииктээбит,— кини атаҕын сытытымаары мэлдьи аччаччы үктэнэн туран ииктээччи.

— Олорон эрэр дьон буолбуппут. Табалар соторутааҕыта ааспыттар быһыылаах.

Имтеургиннаах Кутувья табалар суолларын батыһан туора-маары сүүрэкэлэстилэр. Табалар туйахта-рын иһэбин, саахтарын ылан, хаһаангытын билээри, туппахтаан көрөллөр. Онтон эмискэ иккиэн, хорус гына, тохтуу биердилэр.

— Дьон сылдыбыттар,— диэбитинэн Имтеургин, үчүгэйдик көрөөрү, төгкөс гынан суолу одууласта.

— Хайыһардаах дьон сылдыбыттар, биһиги табаларбытын үүрэн барбыттар.

— Ыарахан да дьон сылдыбыттар быһыылаах — хайыһардара хаарга батарыта түспүтэ сүрдээх,— диир Кутувья.

Имтеургин уолун саҕатын сэнгээрбэккэ, эмиэ бэргэһэтин устан сирэйин көлөһүнүн сотунна. Онтон хайыһар, таба суолун батыһан, иннин хоту бара турда. Суоллара, хайа да диэки туораабакка, көбүс-көнөтүк ырааттар ыраатан истилэр. Онтон өссө хойуннулар. Хаар, тэлгэһэ курдук, илдьи тэпсиллэн хаалбыт. Биир сиринэн улахан үөр таба, атын үөр, ааспыт.

— Биһиэннэрэ атын табаларга холбоһон барсыбыттар,— Имтеургин үөһэ тыынна.

— Чэ экирэтиэх,— диэтэ Кутувья сорунуулаахтык.— Бу үөрү суоллаан булларбыт эрэ, бэйэбит табаларбытын арааран ылыахпыт.

Аҕата хал-сабар:

— Чэ,— диэтэ.

Кинилэр табалар суолларын батыһан сүр тиэтэлинэн түһэ турдулар.

Эмискэ Имтеургин тохтуу биэрдэ:

— Ситиэ суохпут. Эт сизэбэтэх да быданнаата, сотору сәниэбит эстиэ. Дьоммут эмиэ аччык олороллор.

Кутувья биир сиргэ тэпсәннии турбахтаата, улахан үөр таба суолун көрбөхтөөтө, онтон, аҕатын батыһан, эмиэ төнүннэ. Атахтарын тумсун одуулаһа-одуулаһа, умса туттан, аат эрэ харата хаамсан истилэр.

Били аан бастаан таба суолун көрбүт сирдэригэр чугаһаан иһэн, Имтеургин эмиэ тохтоон иһиллээтэ.

— Таба муоһа тыаһыыр, — диэтэ кини уолугар.

— Табалар! — диэн Кутувья эмиэ сибигинэйдэ. — Атын үөрү батыһан бары барбатах буоллахтара. Сорохторо манна хаалбыт.

— Сэрэнэн барыах, үргүөхтэрэ, — диэтэ Имтеургин.

Кинилэр суолларыттан туораан, кыараҕас кыараҕастык атыллаан, хаамсан сыбдыстылар. Сотору буолаат өрөһөлүү тибиллибит чигди хаары үрдүнэн табалар муостара адаарыһнаһан көһүннүлэр. Имтеургиннаах Кутувья, түөрт атах буолан баран, таба хордургуурун үтүгүннүлэр.

Табалар ону истэн, кутуруктарын хоронното-хоронното чөмөхтөһө түстүлэр. Онтон, төбөлөрүн ньолоччу туттубутунан, таба тириитэ таһастаах аттыы сылдыар дьонго уун-утары бардылар.

Дьон тохтоон, хаары хастылар уонна ииктээн баран эмиэ түөрт атах буолан туораан биэрдилэр.

Табалар сытырҕалаан көрдүлэр уонна, үтүрүйсэ-үтүрүйсэ, инчэбэй хаары ингсэлээхтик хабылалатылар.

Имтеургин уолун ойбоһоско аста:

— Көр, адьас аҕыйах таба хаалбыт. Улахан Муос, Хара Көзүс, Төгүрүк Туйах суохтар, Боронкуй эмиэ көстүбэт. Аҕыйах да таба ордубут, биир буурҕаны да кыайан туоратыа суох. Хайдах дьон буолуох бэйэби-тий? Дьэ бу хайдах көһө сылдыһах мунмутуй?

— Ыалбытын Каравьяны кэтэһиэхпит, — диир Кутувья. — Кини сотору кэлиэхтээх. Кыттыһан көһө сылдыһахпыт. Күн тахсыар диэри хайдах эмэ олордорбут. Көтөр кэлиэ этэ, күөллэр балыктара да уһуктуо этэ. Табата да суох хайдах эмэ олоруох этибит.

Имтеургин уолун диэки, сөбүлээбэтэхтии, харабын кырытынан көрөн ылла уонна нөрүс гынан баран эттэ:

— Хаалары тыллаһабын. Табата суох кини буолбаккын. Көтөр кэлэн баран төннүө, балык эмиэ уутун түгэбэр тимириэ, оттон таба буоллабына бийигиттэн арахпат. Табалаах ээ буоллахпытына дьон буолар дьоммут.

Имтеургиннаах Кутувья туундараҕа табаларын көрдүүр кэмнэригэр дьахталлар, ураһаларын тэллэ-

жин өрө кетөбөн, ухун муос быһахтарынан хаары кө-
һөнгө-көһөнгө гына хоннорон ылан, ураһа иһигэр өрө-
һөлөөтүлэр. Ити курдук сыралаһан, тыял саба тибэн
кэбиспит тахсар ааннарын ыраастыыллар.

Дьахталлар, ураһаларын иһигэр адьас үрдүгэр
тийэ хаары өрөһөлөөн, кэмниэ-кэнэбэс таһырдыа тах-
сан, ыйы, сулустары дэе харахтаатылар, тымныы сал-
гыны эһирийбэхтээтилэр. Онтон хомурабы куоллараан
курдук хаһан, ураһаҕа муспут хаардарын таһырдыа
тастылар. Хаар тоһута тэпсиллэн, дэе суол табыста.
Дьахталлар таһырдыа аны утуйар быыстарын, тири-
лэрин бука-барытын таһаардылар.

— Куурдуннар, — диэтэ Кух.

Тынатваль, үргүлдүү тигиллибит тирии ыстаан-
наах ырбаахытын кэтэн, эмиэ таһырдыа тахсан, са-
һыл оһотун курдук, хаарга күөлэһийдэ, тугут курдук,
ойуоккалаан бырдааттанна.

Онтон ураһаҕа төннөн киирэн, ийэлэрин хооньугар
сытар ыт оһолорун харбаталаан ылла. Өссө да
кып-кырачаан, кып-кылгас ньалбаархай түүлээх, чал-
бах курдугунан көрбүт ыт оһолоро эрэйдээхтэр ыйы-
лаһа түстүлэр. Быыкайкаан атахтарынан тарбачыһан,
Тынатваль ырбаахытыгар хатаастан, муннуларын ан-
һыан ылы-чып бардылар.

Ыт бокуойа суох кыыс илиитин салаамахтыыр
уонна оһолорун көрдөөн ааттаһардыы ыйылыыр.
Кыыс ыт оһолорун иэдэһигэр таһайбахтаата, имэрий-
тэлээтэ итиэннэ ийэлэрин хооньугар төттөрү угу-
талаата.

— Тынатваль, кэл, сурдьугун саарат эрэ, — диэн
ийэтэ кыыһын ынгыран ылла.

Тынатваль, көп түүлээх тириинэн сууламмыт кы-
ракый Имтеургины икки илиитинэн бобо харбаан
ылан, хаарга үнкүрүһнэттэ.

— Табалар! — Эмискэ Рультына үөрбүт саһата
чанкыныы түстэ. — Дьоммут табаларын үүрэн иһэл-
лэр!

Тынатваль, сурдьун кетөбөн ылаат, өрүтэ ойуок-
калы-ойуоккалы:

— Быар биэриэхтэрэ, силии сиэм, иэхэйбиин! —
диэн чаһаара түстэ.

Кини сурдьугар табалары көрдөрөөрү өссө үөһө
кетөбөбүн диэн, кыайбакка, охтон уолун баттыы түстэ.

Уол ытаан тоџо барда уонна хаарга мөхсөн булумахтанна.

— Сарылаама,— диэн Тынатваль сурдьун уоскута сатыыр.— Эйиэхэ эмиэ быар биэриэхтэрэ!

Табалар чугаһаатар чугаһаан истилэр. Онтон, ураһа аттыгар кэлээт, үгэстэринэн, эргиллэ биэрээт, туундараҕа төттөрү ойдулар. Онуоха Имтеургин уолунаан, маамыктаны икки уһугуттан тутан, суолларын туора чиккэччи тардан биэрдилэр.

— Табаҕыт тоџо аҕыйаҕай, сорохторун ханна хааллардыгыт? — дии тоһуйда Кух.

Онуоха Кутувья:

— Табаларбыт туора дьон табаларын үөрүн кытта барсыбыттар. Саамай кыралара, балар эрэ хаалбыттар,— диэтэ.

Дьахталлар ытастылар.

— Ол ким табаларын үөрүгэр барсыбыттарыҕ? — диэтэ Кух ытыы-ытыы.

— Дьэ билбэтибит,— Имтеургин хап-сабар хардарда.— Ол дьон ыраах барбыттар, сэниэбит эстэн, сишпэккэ, төһүннүбүт.

Онтон чочумча тохтуу түһэн баран:

— Адьас аҕыйах таба хаалбыт. Биир киһи тарбаҕын ахсаанынааҕар аҕыйах. Хайдах дьон буолуох бэйэбитий? — диэтэ.

Дьахталлар тугу да хардарбатылар. Иккиэн саҕата-ингэтэ суох хаары мөкөчүтөн улахан баҕайы супсуон киһини онгорон ырычаахтастылар. Онгорон бүтэрэн баран, ураһа аттыгар туруоран кэбистилэр.

Хаар киһини сөмүөтинэн ыйа-ыйа Кух:

— Туора киһи бу турар! Биһиги табаларбытын бэйэтин үөрүгэр холбоон кини илдэ барбыта! — диэн үөгүлээтэ.

Имтеургин, үнүүтүн сулбу тардан ылан, хаар киһини күрдаттыы дьөлө аста:

— Бу баар! Искин тоџо астым!

Онтон быһаҕын ылан хаар киһи икки атаҕын быһыта сотто. Анараангыта түөрэ ыстанан, хаарга сууллан түстэ.

Имтеургин ону тэбиэлии-тэбиэлии:

— Икки атаҕын суох буоллун! Атын дьон табатын үүрүмэ, ыалларгын тытытыма! — диэн үөгүлээмэхтээтэ.

— Туора киһи икки атаҕа суох буоллун! Туора киһи икки атаҕа суох буоллун! Биһиги табаларбыт бэйэбитигэр төннөн иһэллэр! — Дьахталлар кинитээ-бэр өссө күүскэ үөгүлэстилэр.

VI. ТУУНДАРА ЫАЛДЬЫТА

Күн тахсара чугаһаатар чугаһаан иһэр. Кыһыны быһа таннары сабардаан турбут хараҥа халлаан кытыыта сарсыарда суһуктуйар буолан, бөрө да ааспыт, кутуйах да сүүрбүт суола дьырылаан көстөр.

Дьон хаар анныттан үөр курупааскы көтөн сирилээн тахсарын үгүстүк истэр буоллулар. Буурҕа бириэмэтигэр хаар анныгар бүгөн утуйан баран, тыал астан, саба тибиллэн хаалбыт туундара отонун — моуосканы көрдүү көтөн эрдэхтэрэ.

Кыһыны быһа туундараҕа саба бүрүүкээн турбут хараҥа түүн дьэ халбарыйан эрэр.

Бу кэмнэ, сарсыарда аайы халлаан аңар өттө сырдаан ылар буолбутун кэннэ, оттон кэм да хараҥа өттө сырдык сулустарынан чипчингии-дьиримнии турдаҕына, биир күн ханна эрэ ыраах туундараҕа сыарҕа тыаһа кыычыгыраан иһиллибитэ.

— Аҕаа,— диэтэ Кутувья,— дьоннор иһэллэр.

Имтеургин иһиллээн көрөн баран, уолун соруйда:

— Дьиэбэр тэбин. Аста буһардыннар. Ити дьон биһиэхэ истэхтэрэ.

Оттон бэйэтэ бэргэхэтин устан, иһиллээн чөрбөн-нүү-чөрбөннүү, уоһун иһигэр ботугуруу турда:

— Туйах тыаһа иһиллибэт, ыт көлөлөөх адьас туора киһи иһэр быһыылаах.

Имтеургин табаларын тэйитэ үүртэлээн баран, бэйэтэ дьиэлээтэ.

— Поть-поть! — диэн ыраахтан киһи саҕата тымныыга сатараан иһилиннэ.

— Биһиэннэрэ буолбатахтар,— Имтеургин бэйэтэ бэйэтин кытта кэпсэтэр.— Табалаахтар буолбатахтар, ыттаах дьон иһэллэр. Поть-поть диэн ити кинилэр ыттарын киксэрэллэр.

Томтор кэтэбиттэн ыт көлөлөөх икки наарта көһүннэ. Кэлин наартаҕа көлүллүбүт ыттары баһыттан атаҕар диэри уһун түүлээх таҥастаах бытыктаах суон

киһи салайан иһэр. Оттон инники наарта ыттарын түүтэ саралаан эрэр таба тириитэ арбаҕастаах хатын-гыр уһун киһи салайар. Кини ыттарын, кэккэлэһэ сүүрэн иһэн, тарыырынан үүртэлиир. Арыт наарта-тын, ортотунан туруору бааллыбыт дугатыттан туту-нан, синньигэс сынгааһар ойон тахсан анар атаһынан туран эрэн айанныыр.

Ыалдьыттар ураһаҕа кэлэн тохтуохча буолан эр-дөхтөрүнэ, инники көлүүр ыттара көбүспүттүү бары ырдыгынаһа түстүлэр уонна, наарталарын туора со-һон, үрэн маргыһа-маргыһа, табалар диэки ойдулар.

Табалар төбөлөрүн ньылаччы туттубутунан үрүө-тараа сырыстылар.

— Той, той! — диэн үөгүлүү-үөгүлүү, хатын-гыр киһи төбөтүгэр тимирдээх тарыыр маһы наартатын атахтарын быһыһынан хаарга батары аста. Наарта ха-чыгыр гынаат тохтоон хаалла. Ыттар өссө күүскэ дьүккүс гынан, тарыыр маһы түгнэрэн, эмиэ буутта-ра быстарынан ыстаннылар. Хатын-гыр киһи икки илиитинэн наартаны дугатыттан ылан иһнэри анһан кэбистэ уонна тарыырын быраһан кыыраппыта тимир уһугунан бэриэччит ыт көхсүгэр тийиэн түстэ.

Ыт эрэйдээх тылын салыбыраппытынан, атын ыт-тар атахтарын анныгар налыс гына түстэ.

Хатын-гыр киһи хап-сабар наартатын эргилиннэри тардан, ол ытын состорбутунан, ураһа диэки дьулу-руйда. Ыт айаһыттан сүүрэр хаана наарта кэнниттэн ыраас хаарга кыһыл сурааһын буолан хаалан истэ.

— Көрүүй! — Тынатваль аһыммыта бэрдиттэн эмискэ өрө чаһаара түстэ.— Айаһыттан хаан кэлэр, кыайан турбат буолбут.

Аны кэлин наарта дьигис гынна да, суон ыалдьыт, үтүлүгү бырахпыт курдук, туора эһиллэн хаалла. От-тон наарта түгнэстэн баран туундара диэки түг-тан түһэ турда.

— Саатта-саатта! — дии-дии Кутувья хаары ти-нилэхтэтэ.— Ойобосторгутун көтүрүтэ түстэргит сөп этэ. Ыттары тоҕо кырбыгыт!

Имтеургин буоллаһына, сангата-ингэтэ суох, суон ыалдьыты туруоран ырычаахтаста. Оттон хатын-гыр ыалдьыт ыттарын аалыктарын көннөрөн, куоппут наартаны экирэттэ. Ситэ баттаан ойобостото сүүрдэн иһэн быаларыттан харбаан ылла уонна бэйэтин наар-

татын кэлин атаҕар баайан кэбистэ. Дьэ уонна ураһа диэки салайда.

Айаннаан иһэн ыттарын, ордук кэлин наарта ыттарын, тарыыр маһынан дьөлүтэ кэйэр. Ыттар муннаахтар ыйылаһа-ыйылаһа төбөлөрүн аалыктарын анныгар кисти сатыыллар. Муннуларынан-айахтарынан хааннара бырдаңалыы иһэр.

— Иирбит бөрөттөн туох да атына суох. Ыттарын барыларын сиэтэлээри гынна,— диир Кутувья аҕатыгар.

— Оргууй! — Кух уолун саба саңаран кэбистэ.— Ыалдыттар тустарынан куһаҕаны тыллаһыма.

Имтеургин бытыктаах ыалдыт сонун хаарын тэбээн биэрдэ уонна илиититтэн сиэтэн ураһаҕа киллэрдэ. Ыалдыт сыгынньахтамытыгар Тынатваль ийэтигэр сыста түстэ уонна оргууй сибигинэйдэ:

— Көр эрэ, сирэйэ бүтүннүү түү! Адьас абааһы курдук, мин куттанабын!

Кутувья суон ыалдыты көрөөт эмиэ соһуйда:

— Сирэйин түүтэ, кырдыаҕас эһэ курдук, куп-кугас. Аны эһэ буолаарай?

— Уой! — диэбитинэн Рультына Кузу сиэбиттэн тардыалаата.— Хараҕа үп-үрүн, үлүтэн кэбиспит быһылаах.

Бары бытыктаах ыалдыт сырдык хараҕын одууластылар. Онтон Имтеургин:

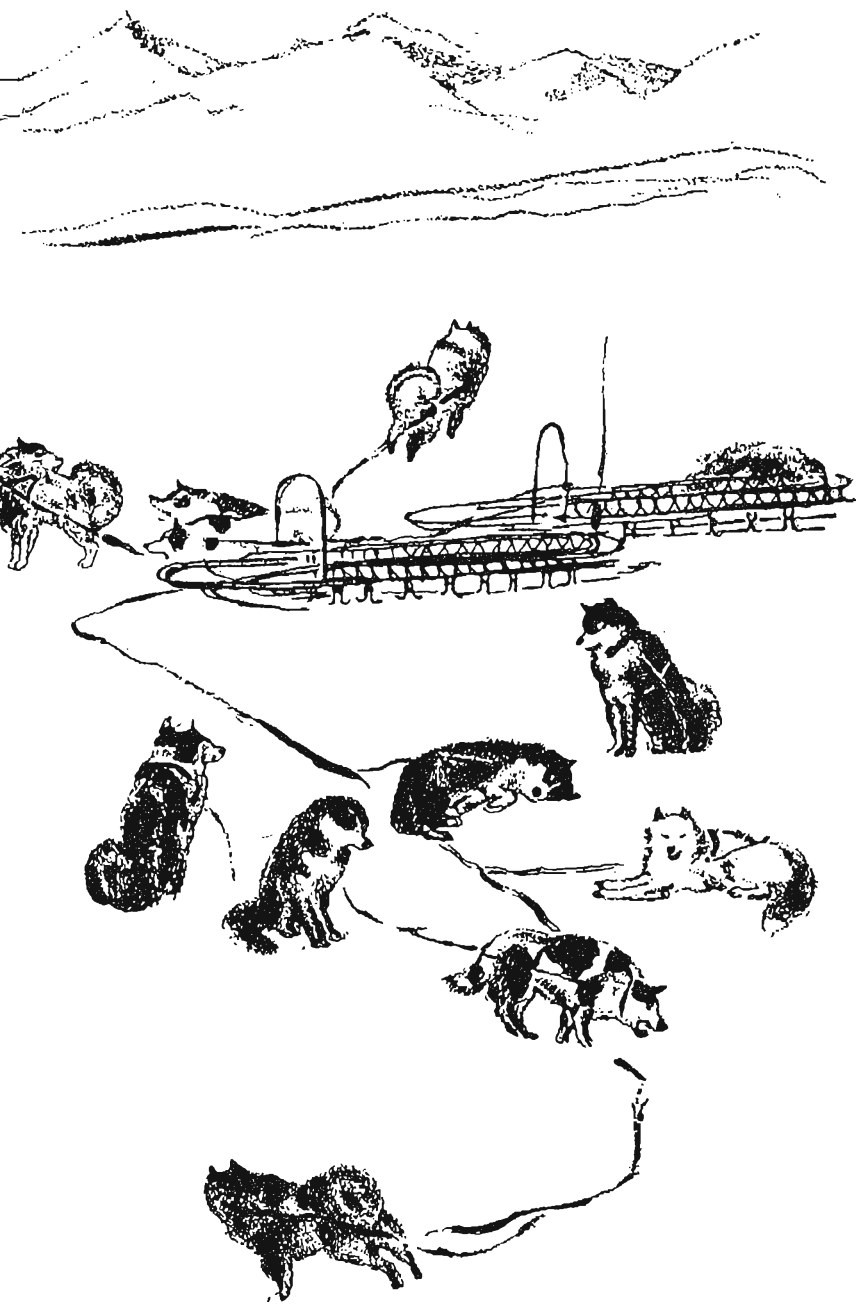
— Хараххын үлүтэн кэбиспиккин дуу? — диэн ыйытта.

Киһилэрэ тугу да хардарбата. Арай тылын таһаарда, кулгааҕын ыйда уонна илгистэн кэбистэ.

Ити кэмгэ таһырдыа туох эрэ тыас иһилиннэ. Онтон эмискэ хатынҕыр ыалдыт ураһа ортотугар биирдэ баар буола түстэ уонна түөрт атаһа буолла. Тыс үтүлүгүн, кутурук курдук, кэннигэр тутунна итиэннэ өрө чолойон баран ыттыы үрэн ньаҕыйда. Онтон Имтеургин диэки хайыһан айаҕын ыйан көрдөрдө уонна бэйэтин тылынан үөгүлээтэ:

— Биһиги кутурук хоронго⁷... Кини! Кини!..Эт баҕарар. Эт аҕала оҕус!

Имтеургин, тугу да диэн булбакка, киһи диэки, уолун диэки көрүтэлээн эрэ кэбистэ, сирэйин көлөһүнүн соһунна.

Хатыңыр ыалдыт кинини харытыттан харбаан ылан таһырдыа дэллэриттэ итиэннэ ураһа аттыгар олорор ыты, кини айабын, иһин ыйталаата:

— Бит эт, хоронго сиэтэ! Ис суох. Ас наада!

Имтеургин көлөһүнэ өссө эбии сар түстэ, уолугун төлөрүтүннэ уонна ураһаҕа төттөрү киирдэ.

— Кутувья,— диэтэ уолугар.— Ыттарын аһатаары эт көрдүүлэр быһыылаах.

— Эт суох. Бэйэбит да аччык олоробут.

— Ыалдыттары аһатыахха наада,— диир Имтеургин.— Синэ биир, ол кэриэтин бэйэбит аччыктыахпыт, табата баран аҕал.

Кутувья, сүрээздьээбит курдук, маамыкта ылан табаларын үөрүгэр барда.

Бытыктаах ыалдыт ыстаанын сиэбиттэн саппыйатын ороон, Имтеургинга табах кымаахтаан бэристэ. Имтеургин ону ылан хамсатыгар уурунан аҕыйахта оборон баран кэргэнигэр уунна. Кух буруону кыратык оборон ыйыстан кэбистэ уонна хамсатын Рультынаҕа уунна. Рультына буруону эҕирийэн муннунан таһаарда. Онтон Тынатваль хамсаны ылан, сырааннаах умнаһын айаҕар батары* биэрээт, чачайан харабыттан уу-хаар баспытын сотто-сотто, кыракый Имтеургин айаҕар үнүлүттэ. Оҕо илиитин саранната-саранната ытаан бэбээрдэ. Онуоха Тынатваль, табах буруотун эҕирийэн ылан, төгкөс гынан сурдьун айаҕар үрдэ. Уолчаан татакалы түһээт, харабын быһа симэн баран, ытаа да ытаа буолла. Бытыктаах ыалдыт кинилэри көрө-көрө күлэ олордо.

Ити кэмнэ хатыңыр ыалдыт таһырдыаттан туох эрэ улахан баҕайы бобо кэлгиллибит суулаабы, нэһиилэ сыһан-соһон, киллэрдэ. Тынатваль эмиэ куттанан быыс кэннигэр түстэ, оттон улахан дьон бытыктаах ыалдыт итини сүөрэрин кынастаһан өндөгнөстүлэр. Киһилэрэ хас да куһуок саахары ылан дьиэлээхтэргэ барыларыгар түнгэтэлээтэ.

Имтеургин өлүү саахарын үлтү ыстаан баран амтаһыйан кэбистэ:

— Аһара үчүгэй, киһи күөмэйигэр бэйэтэ барар.

— Бу ыраахтаабы аһа,— дии-дии бытыктаах эмиэ амтаһыйан кэбистэ.— Миэхэ кэһии гынан аҕалбыттар этэ.

Имтеургин, кини тугу диэбитин өйдөөбөккө, бэйэтин тылынан — чукчалыы ыйытта:

— Туох диигин?

Бытыктаах ыалдьыт чукчалыы өйдөөбөт эбит. Кини — нуучча.

Арай ыалдьыт даҕаны, хаһаайын даҕаны амтаһыар буоллахтарына — ол аата минньигэс, оттон илиилэрин быластаахтарына — ол аата элбэх диэни эрэ билэллэр.

Бытыктаах, илиитин быластаан, суулаах таһаҕаһын диэки төбөтүн кэҕис гыннарда уонна эттэ:

— Мин элбэх табаары аҕаллым. Оттон бу кини — мин казагым, үлөһитим. Кини биһикки нуучча атыһытарабыт. Туундараны кэрийэ сылдьан эргинэбит.

Суулаах таһаҕастан чиэппэр чөйдөр харааран, иһит-хомуос кылабачыһан көстөллөр, кырса, саһыл атахтара быга сылдьаллар.

— Биһиги чэй биэрдэ, табах биэрдэ, оттон эн кырса аҕал, саһыл аҕал. Чэ, эргин наада.

Оттон таһаҕаһыттан, хороччу тонмут муус курдук, улахан иһити таһааран Имтеургин иннигэр эйэ-гэлэттэ.

Иһит иһигэр уу дьалкыһыйда. Имтеургин, муус иһигэр сылдьан хайдах тонмот уунуй диэн, дыктиргии санаата.

— Бу ыраахтааҕы уута. Ыраахтааҕы диэн кимин билэҕин дуо? Ыраахтааҕы — улахан кини. Олус сүдү кини, өйдүүгүн дуо? Оттон бу, — бытыктаах кини бытыылкатын имэрийбөхтээтэ, — бу ыраахтааҕы уута. Кини маннык эрэ ууну иһэр. Аһы ууну!

Имтеургин тугу да өйдөөбөт, арай бар түү сирэй-дээх кини хойуу бытыгын быһыһынан кыһыл тыла былтаранныырын эрэ кынастаһар.

Кутувья кэллэ. Кини биир табаны өлөрөн муһуттан соһон аҕалбытын, сонно тутта быһаҕынан миэстэ-миэстэ араартаан, ыттарга илдэ таҕыста. Оттон ураһаҕа төннөн киирэн:

— Үрэр ыалдьыттары этинэн аһаттым, — диэтэ.

Атыһыт Кутувьяҕа куһуок саахары уунна. Кинитэ ылан эргим-ургум тутта, сытырҕалаан көрдө, оттон тылыгар таҕайда. Итиэннэ айаҕар уган эмэн сообур-батта:

— Дьэ минньигэс таас. Амсайбатаҕым быданнаата.

Балдыттар чэйдээбиттэрин кэннэ, Кух буһарбыт этин хостоон ниэрпэ тириитигэр өрөһөлөөтө.

Атыһыт муус курдук дьэнкир иһитин ылан, түгэ-
жинэн ытыһын тилэбэр охсубутугар, туох эрэ эмэх мас
курдук сымнаҕас ыраах кыырас гынан хаалла.

Атыһыт иһиттээх уутуттан чааскыга кутан баран
Имтеургинна уунна:

— Чэ эрэ, мин ыраахтаабым уутун амсайан көр.

Имтеургин сытырҕалаан көрөөт, харабын быһа
симэ-симэ, сөтөллөн хахсайда:

— Ок-сиз! Аһыы уу эбит. Адьас уот курдук.

Хатыгыр ыалдыт таңгалайын таңсына-таңсына:

— Чэ-чэ, иһэн көр! — диэтэ.

Имтеургин биирдэ омурдан баран баһын быһа ил-
гиннэ.

Кутувья эмиэ амсайан көрдө уонна чачайа сыһан
өрө уһуутаата, чааскытын ийэтигэр уунна. Кух бэрт
кыратык амсайаат, тугу эрэ быһаарыта суох үлүгү-
нэйэ-үлүгүнэйэ, Рультынаҕа биирдэ. Рультына биирдэ
сыпсырыйан ылаат харабын быһа симнэ. Онтон чаас-
кытын Тынатвальга туттарда. Тынатваль Рультына
диэки, чааскы диэки, уу диэки хардары-таары көрү-
тэлээн кэбистэ, чааскыттан сэрэнэн-сэрэнэн оргууй
сыпсырыйда уонна:

— Ытырар дии, — диэбитинэн, уутун тобоҕун кы-
ра оҕо айаҕар кутан кэбистэ. Оҕо харабын быһа сим-
нэ, айабын атан кэбистэ, онтон харабын үрүнгүнэн-ха-
ранан көрө-көрө чиккэс гынна.

Атыһыт тобугун охсунан кэбистэ уонна күлэн
аллараастаата.

— Ийээ, — диэтэ Тынатваль булдыуйан хаалбыт
тылынан, — уолбут тоҕо үп-үрүнгүнэн көрөрүй?

Ийэтэ уутун быһыһынан саңарар курдук:

— Уохтаах ууттан ини, — диэн үлүгүнэйдэ.

— Ийээ! — Тынатваль ыксаабыт куолаһынан са-
нарда. — Испит уум төттөрү тахсаары гынар.

Ийэтэ кинини истэр кыаҕа суох олороро.

Тынатваль, барыах-кэлиэх сирин булбакка, ураһа
иһин биир гына сүүрэкэлээтэ, онтон бүк түһэн туран
хотуолаан ыһылыннарда. Кух тэмтээкэйдии-тэмтээ-
кэйдии, утуйар сиригэр нэһиилэ уйуттан тийиэн, таба
тириитигэр охтон түстэ. Кутувья ураһа эркинигэр, ик-
ки илиитинэн тайанан, өйөнөн олордо.

Арай Имтеургин эрэ сангата-ингэтэ элбээн, үөрэ-көтө кэпсээн-ипсээн куоѳалдыйа олорор:

— Арбаѳар ыалдбыт! Арбаѳар ыалдбыт! Түү сирэй! Сирэйэ бүтүннүү, кырдыаѳас тыһы эһэ курдук, куп-кугас түү! Хараѳа муус курдук чаѳылынныыр! Муус мууһунан! Арбаѳар ыалдбыт хараѳын үлүтэн кэбиспит!

— Хаһаайын! Чэ-чэ, атыһыттаһыах, — диэн атыһыт кинини үүйэ-хаайа тутар.

Имтеургин төбөтүн өндөттө.

Атыһыт бэйэтин тула тирии үрдүгэр быһахтары, сүгэлэри, оѳуруолары, чааскылары, суухараны тэлгэтэн кэбистэ. Онтон хааһахтан көп түүлээх кырса тириитин ороон таһааран:

— Манныкта аѳал! — дии-дии Имтеургин муннун анныгар аѳалан эйэнэлэттэ.

Имтеургин килбэҥнэс биилээх сүгэни сэрэнэн-сэрэнэн ылан, тойон эрбэҥинэн аһытын бигээн көрдө. Онтон туох да сангата суох, муннукка тийэн балайда букунаһан, куултан утуу-субуу икки кырса тириитин ороон таһаарда.

— Өссө-өссө! — диэн ордоотуу-ордоотуу атыһыт хатыныр аргыһыгар имнэнэн кэбистэ. Хатыныр ханна эрэ бара охсон кэллэ — наарталарыгар тахса сырытта быһыылаах — уонна өссө икки тирии хааһаѳы киллэрдэ.

Биирдэһиттэн улахан баѳайы тумустаах ыадайбыт алтан чаанныгы итиэннэ лис курдук хара хочуолу, иккис хааһаѳыттан халлаан күөѳэ, от күөѳэ, араѳас чааскылары, икки чиэппэр чэйи уонна үс баайыы сэбирдэх табаѳы оротолоото.

Имтеургин тумсун оннугар саба ууруу ньяалбаан абырахтаах хампарыйбыт хара чаанныгын, хас уон сиринэн үүдэһиннээх эмтэриттибит чааскыларын саныы биэрдэ.

Кини табаѳы сытырѳалаан көрдө, хочуол түгэҥин тонсуйбахтаата, чааннык тумсун туппахтаата, онтон амиэ муннук диэки сукуннаата.

— Көрдөө-көрдөө, — атыһыт тэптэрэн биэрэр.

Имтеургин бииртэн биир тириини ороон истэ. Барыта уон икки көп түүлээх кырса тириитин, биэс уот кыһыл саһыл итиэннэ икки хараҥа уһун түүлээх сиэгэн тириилэрин таһаартаата.

Атыһыт, чохчойон олон, Имтеургин куултан орообут тириилэрин, өрүһүспүт курдук, бэйэтин диэки хаһыталаата.

Кини тириилэрин биир-биир тэбии-тэбии хатыһып кийитигэр бырабан истэ. Анарааныта мүчүк гынан кэбистэ итиэннэ сэрэниин сэрэнэн тириилэри, түүлэрин иһирдье гына тиэртэлии-тиэртэлии, хааһахтарга хаалаата.

Имтеургин ыалдыта ыраах өрүстэн ажалбыт сана, үчүгэй, наадалаах малларын ымсыырбыт харабынан одуулаһа-одуулаһа оннуттан хамсаабакка муннукка олордо.

— Чэ, ыраахтаағы уутуттан өссө ис! — диэн баран атыһыт биир чааскыны толору кутан биэрбитин, Имтеургин хантас гыннаран кэбиһээт, харабын быһыта симмэхтээтэ.

Атыһыт эргиччи көрүөлээтэ. Дьахталлар харахтарын симэн сыталлар, оҕолор эмиэ таһастарыгар умса түһэн утуйан хаалбыттар. Арай Кутувья эрэ, атабын хомуйа туттан, атыһыты чыпчылыһбакка супту одуулаан олорор. Атыһыт киниэхэ эмиэ чааскыны ууммутун, Кутувья икки илиитинэн ылан, биир тыһынан кураанахтаан кэбистэ.

— Чэ эрэ, эдэр хаһайын, — атыһыт аны киниэхэ эргилиннэ, — сыттыгын хаатын хаһыс эрэ, баһар биир эмэ хара саһыл биитэр күөх кыкса кистэммитэ буолаарай? Буллаххына, бүтүн биир бытыылка ыраахтаағы уута бизриэм.

Кутувья тугу да өйдөөбөтө.

Кини, ыалдытын ситэ истибэккэ, таһырдыа ойдо, икки илиитинэн хаары ытыһа-ытыһа айаһар симнэ.

Онтон тэмтээкэйдии-тэмтээкэйдии ураһаҕа киирэн утуйар таһаһыгар сууллан түстэ да мунна тыһаабытынан барда.

Быыс иһигэр сытааччылартан ким-хайа иннинэ Имтеургин уһугунна. Өндөйөн утуйар таһаһыгар олордо уонна кэһиэһирбит куолаһынан:

— Ыалдыт, өссө уута кут эрэ! — диэтэ.

Ыалдыта хардарбата.

Имтеургин харабын сотунна. Быыс иһэ хабыс-хараһа. Тула утуйа сытар дьон муннуларын тыһа эрэ иһиллэр.

Имтеургин ураһатыттан тахсан төбөтүн, сирэйн хаарынан нухханна. Хараҕа арыый сырдыырга дылы гынна.

— Тур, чаанньыккын өр! — Имтеургин быһыгар төннөн киирэн кэргэнин ыгырда. — Дэлби утаттым.

Кух уһуктан эргичиннээмэхтээн баран, туран олорто, сирэйн туора-маары сотунна. Онтон ураһаҕа оронон тахсан, уот уматаары мас эрэхэтин аалбытынан барда. Уот тахса охсон биэрбэтэ — илиитэ нукаай курдук буолла.

Бэрт өр бодьуустаһан, Кух ыһырынньыгын уматан быыс иһигэр киллэрдэ.

Имтеургин утуйа сытар дьону эргиччи көрүөлээтэ, борунгуй муннуктары кыҕастаста. Атыһыттаах казак быыс иһигэр суохтар эбит. Кутувьялаах Рультаһа, итирэннэр, сирэйдэрэ дарбайан баран утуйа сыталлар. Тынатваль тонгон ыкка сыстан түүрүллэн сытар.

Аны кыра уоллара уһуктан ытаата. Имтеургин табах кымаахтаан ылан кыракый уолун айаҕар батары биэрдэ. Оҕо чачайан түн-тан көрүтэлээтэ. Кух, кэргэнин диэки хатыылаахтык көрөн кэбиһээт, кирдээх тарбагынан оҕотун айаҕыттан табах бытархайын ылҕаан бэйэтин айаҕар укта.

Онтон тумса суох эргэ чаанньыгын ылан уот үрдүгэр ыйаата.

— Саҥа чаанньыгы ыйаа, — диэтэ онуоха Имтеургин. — Саҥа чаанньыктан чэй иһиэхпит.

— Саҥа чаанньык суох ээ, — диир Кух.

Имтеургин кэргэнин диэки көрөн кэбистэ уонна эттэ:

— Көрдөө-көрдөө. Чаанньык баара буолуо. Бэҕэһээ түүлээх ыалдыттан атаһаһан ылбытым, өссө саҥа хочуол, саҥа сүгэ, саҥа чааскылары ылаттаабытым — аны мантан иннээ барыбыт бары саҥа буолуо.

Кух быыс иһин, онтон ураһа ол-бу муннугун хаһыста да, арай хоруоран хаалбыт дьэбиннирбит хочуолу, хас да сэбирдэх табағы, икки чааскыны, сүгэни уонна кураанак бытыылканы булан Имтеургинга аҕалан биэрдэ. Хата чаанньык сыта да суох.

— Ыалдыт төттөрү илдээ барбыт буоллаҕа, — диэтэ Кух уонна уот аттыгар кэлэн олорто.

Имтеургин кэргэнин диэки көрдө. Кини мооньугар сапка тиһиллибит сабыс-саңа оҕуруолар кылбачыһаллар.

Онтон муннукка тийээн тири куулун ороон таһаарда. Бу куулга бэҕэһээнгэ диэри саһыл, кырс, сизэгэн тириилэрэ ыга симиллэн сылдыбалара. Оттон билигин кубус-кураанах.

— Ыалдьыт албыннаабыт, — диэтэ Имтеургин кэргэнигэр. — Түүлээхпитин ылбыт, оттон саңа чаанныыгын хаалларбатах. Эмиэ биир эмэ киһиэхэ көрдөрөн албынныа буоллаҕа дии. Мин чаанныыкпын илдьэ туундараны биир гына кэрийиэ.

Имтеургин саңа сүгэтин харбаан ылан, маҕыһа түһээт, кураанах бытыылканы оҕуста. Бытыылката куруппа курдук үлтү баран бытарыс гына түстэ.

— Арбаҕар абааһы төбөтө ити курдук хампарыйдын, — диэтэ Имтеургин.

VII. ЫАЛЛАРА КАРАВЬЯ

Быыс иһигэр утуйа сыппыт ыт ойон туран иһиллээн чөрбөгнөөтө. Онтон үрэн моргуйбутунан таһырдыа ыстанна.

— Какко⁸! — диэтэ Имтеургин. — Таһырдыа туох эрэ тыаһыыр. Аны арбаҕар ыалдыппыт төннөн кэлээрэй?

Имтеургин сыгыннаабын таһырдыа табыста.

Ураһа иннигэр улахан наартаҕа көлүллүбүт икки таба кэлэн тохтообут.

Имтеургин кэннинэн чугуруннаата:

— Каравья, хайа эн эбиккин дуу?

— Мин, — диэтэ хара таба тириитэ арбаҕастаах аҕамсыйа барбыт киһи ураһа эркинин үөһээ өттүнэн курдуу эриллибит быа тиһиилигэр табаларын баайа турда.

— Олус да итииргээбиккин, — диэн ыалдьыт күллэ.

Имтеургин, сыгыннаах тахсан турарын дьэ өйдөөн, титирээн барда.

Кини тоҕон ыгдаччы туттан туран:

— Йэтти⁹! Быыска аас! — диэтэ уонна иһирдье дьылыс гынан хаалла.

— Эттэ буһар, ыалбыт кэлбит, Каравья — диэн кэргэнин соруйда.

Кух Рультынаны ухугуннарда, онтон Кутувьяны ойбооско анныалаата:

— Турун, турун. Ыалдыт кэлбит.

Каравья тас тагаһын ураһаға устан баран быыс иһигэр киирдэ. Кини бастаан Имтеургинга сыста түһэн кулгаағын кэнниттэн сыллаан ылла, онтон биир-биир Кузу, Кутувьяны, Тынатвалы кууспағалаата, саамай кэлин кыра оҕону сыһыары тардан ылан:

— Утуй, эһэ курдук улаат! — диэтэ.

— Ити буурға бириэмэтигэр кэлбитэ, — диэн Имтеургин быһааран биэрдэ. — Өссө түөрт ыт оҕото кэлбиттэн иккитэ тыыннаах, иккитэ тутта барбытара. Таһааран хаарга көмөн кэбиспиһит.

Тынатваль ыт оҕолорун ийэлэрин хоонһуттан ылан ыалдыкка биэрдэ. Ыалдыт ыт оҕолорун эргим-ургум тутта, имэрийбэхтээтэ, иэдэһигэр сыһыары туппахтаата уонна Тынатвальга төттөрү уунна:

— Бөрө курдук улааттыннар. Абааһылары барыларын кыйдаатыннар. Атахсыт ыарыыны быһа кэбийдиннэр.

Имтеургин хамсатыгар долору табах уурунан уматан баран ыалдытыгар уунна. Каравья хатан табах аһы буруотун эҕирийэн ылла.

— Өрүстэн сылдыар ыалдыт таарыйбыт эбит дуу, табахтаах эбиккит дии.

— Сылдыбыта, — Имтеургин аат эрэ харата хардарда. — Кырсабын-саһылбын барытын ылбыта, чаанһык биэриэх буолан баран бэйэтэ илдэ баран хаалбыт.

Каравья, хамсалаах табағын уоһуттан арааран, Имтеургин диэки көрөн кэбистэ итиэннэ ыйытта:

— Оттон эн төһө түүлээҕи биэрдин?

— Баарбын барытын биэрбитим. Илиим тарбағын ахсаанынааҕар элбэҕи.

— Элбэх эбит, — Каравья баһын быһа илгиһиннэ. — Оттон кини тугу биэрдэ?

Имтеургин сүгэтин, хара хочуолун уонна икки чааскытын көрдөрдө:

— Бу эрэ. Өссө бу табах биэрбитэ.

— Муунта аһара эрэ быһыылаах, — диэн баран Каравья сиргэ силлээтэ.

— Аны туран тыал сағана табаларбыт сүттүлөр, — диир Кух.

— Ол хайдах сүттүлэр? — Каравья соһуйа иһитэ.— Бөрөлөр сизбиттэр дуу биитэр атын үөргэ холбоһон барбыттар дуу?

Имтеургин, Каравья аттыгар сыңарыс гынан, уоту одуулаһа олорон кэпсээн барда:

— Биһиги уолбунаан иккиэн көрдүү сылдыбыһпыт. Икки күнү быһа көрдөөбүппүт да, табаларбыт мэлигирдэр. Онтон арай суолларын көрдүбүт. Улахан Муос, Токур Атах, Чуккулаах суолларын. Үөрсэ түстүбүт. Баран истибит, баран истибит. Ол тухары тула көрө сатыбыт. Онтон арай суол-иис улам хойдон барда. Таба да суола, хайыһар да суола баар. Улахан үөр ааспыт, биһиэннэрин эмиэ илдэ барбыт.

— Ким табаларын үөрэ буоллаҕай? — Каравья ыйытар.

— Билбэтибит, — диир Имтеургин.

Каравья, табаҕын тарда-тарда, толкуйдаан олорбохтуу түһэн баран эттэ:

— Улахан үөр диэтин дуу? Оннук улахан үөр таба кимиэхэ баарый? Тавринвакка баар да, кини Хаастаах күөл тула аһатар. Улгувья Бөрөлөөх хайа чугаһынан буолуохтаах. Кини манна кэлбэт — ыраах. Ээ, дэ биллим: ол улахан үөр Эрмечин гиэнэ эбит. Эрмечин мантан чугас тохтоон олорор. Мин кини бостуугун Тыркины Сордонноох үрэх аттыгар көрсүбүтүм.

— Тырки даа! — диэбитинэн Кутувья сулбу ойон турда.— Мин Тыркины атаҕын тоһутуом! Бэйэм табаларбын ылан баран, Эрмечин табаларын атах-балай кыйдаталыам.

— Уоскуй, — диэн Имтеургин уолун буйда.— Эрмечин үтүө ыал. Кини атын табалары күрөтиэ суохтаах — бэйэтигэр да таба элбэх. Эрмечин диэн бэйэ киһитэ буоллаҕа дии. Кини биһикки оҕо эрдэхпитинэ бииргэ оонһуурбут, талах быһыһыгар хаас сыммытын көрдүүр буоларбыт, биирдэ сизгэни маһынан быһыта сынһан өлөрбүппүт ээ. Эрмечин да, мин да оччолорго күүс-уох бөҕө этибит.

Каравья Имтеургин диэки симириччи көрөн ылла уонна баһын быһа илгиһиннэ:

— Бэйэ киһитэ диэн сөпкө этэҕин да, ыалларын кэлин атаҕастыыр буолла ээ. Мин ааспыт хаарга киниэхэ сүгэ ыла тийэн баран, буурҕа буола турдаҕы-

на сатыы төннүбүтүм. Табам, кини улахан ытыттан сиргәнән, куотан дьйэтигэр төннөн хаалбыта. Онуоха бэйэтин табаларын харыһыйан уларсыбатаҕа. Кини биирдэ да обордоҕуна астыных туох да олус хатан, уохтаах табаҕы тардар да, хамсатын бэйэтэ эрэ соппойор, ыалдытыгар бэрсиз диэн саараама. Оннук табаҕы киниэхэ өрүс дьоно аҕалаллар. Эрмечин кинилэри кытта бэртии бөҕө, туундараны унгуордаан субу-субу бара турар, бэйэтигэр ынгыран эмиэ ыалдыттар.

— Бары тутуспутунан киниэхэ тийэрбит сөп буолсу,— диір Имтеургин.— Тийиэн үтүөнэн көрдөөтөхкө, баҕар, табаларбытын биэриэ этэ.

— Биэриэн да сөп,— Каравья себүлүү иһиттэ.

Кух таба түөһүн этин бытархай гына кырбаан Каравья иннигэр ууран биэрдэ:

— Эттэ сиз,— диэтэ.

Аһаан баран, Каравья таһырдыаттан үп-үрүн тастаах эһэ буутун киллэрэн Кухха биэрдэ. Имтеургинга кыйахаламмыт эһэ төбөгүн, Кутувьяҕа үп-үрүн ниэрпэ тириититтэн түөрт утах гына хатыллыбыт сабыссаҕа маамыктаны, Рультынаҕа бүтэй сыалаах таба бүөрүн, оттон Тынатвальга кырымахтаах үп-үһүн хойуу түүлээх хара эһэ тириитин биэртэлээтэ.

— Бу кэһиим. Кэргэним уонна уолум Ачо ыытылар. Ону аҕала қэллим,— диэтэ Каравья.

Дьиэлээхтэр үөрүү-көгүү бөҕө буоллулар. Хайаларыттан да ордук Имтеургин бэйэтэ үөрдэ.

Каравьяны уот чугаһыгар олордон баран, тула олорунан кэбистилэр.

Каравья кыра оҕо диэки ыйа-ыйа:

— Эһиэхэ саҕа кини эбиллибитин билбэтэхпит. Мин киниэхэ бэйэм көлүнэ сылдыар табаларбын сыарҕалары, сөптэри-сэбиргэллэри бэлэхтиибин,— диэтэ.

Имтеургин оҕотун эһэ охсон ылан Каравьяҕа уунна:

— Бу баар биһиги уолбут. Бэлэс эрэ баар, табалары баҕас үчүгөйдик дьөлүтэ хаһытаталыа.

Каравья, уолу көтөҕөн олорон, иэдэһинэн көхсүн сууралаата итиэннэ:

— Мин уолбун Ачоны кытта бииргэ улааттынар,— диэтэ.

— Оннук! — диэтэ Имтеургин онуоха

Онтон Каравья буурѳаны хайдах туораабыттарын, күһүн эһэни бултаабытын, кырсаѳа ханнык сохсолору туруортаабытын кэпсээтэ.

— Мин табам эһиэнинээѳэр элбэх, — диир кини. — Ол гынан баран, уолум Ачо суос-соѳотох, эһиги икки уоллааххыт, биир кыыстааххыт. Уолум Ачо кыра, иккитин эрэ туолла. Бу үһүс хаара. Онон эһигини кытта аймахтыы буолаары гынабын.

— Туундараѳа олорорго кэргэн улахана үчүгэй, — Имтеургин күө-дьаа буола түстэ. — Эң Ачон үчүгэй уолчаан. Улааттахтарына мин Теубыныын бииргэ оонньоотуннар.

Каравья, ыһырынныгы одуулаһа-одуулаһа, салгыы саңарда:

— Мин уолум Ачо, кини ийэтэ, биһиги табаларбыт, биһиги ыппыт уонна мин бэйэм — биһиги букабары эһиги Тынатвальгытын Ачоѳа кэргэн көрдүүбүт.

Кух тугу да хардарбакка Тынатвалын бэйэтигэр сыһыары тарта.

— Тынатваль, — диэн аѳата кыһын ыңырда, — Ачоны кытта оонньооххун баѳараѳын дуо?

— Баѳарабын, — Тынатваль хап-сабар чап гыннарда. — Иккиэн хаарга хатааһылыа этибит.

— Оттон эһиги, Рультына, Кутувья, Ачоны күтүөт гынааххытын баѳараѳыт дуо?

— Буоллун даѳаны, — диэтэ Кутувья, — бэйэ дьоно.

— Оттон эң, Кух? — Имтеургин аны кэргэниттэн ыйытта.

— Каравья биһиги ыалбыт, — диэтэ Кух. — Биһиги мэлдьи да бииргэ, хардарыта көмөлөсүһэн олорбуппут, аны мантан иннэ киниттэн көмө көрдүөхпүт.

— Саамай сөпкө этэѳин, — Имтеургин тонхох гына. — Биһиги табата суох хааллыбыт, аччыктыыр дьон буоллубут.

Онтон Каравьяѳа туһулаан эттэ:

— Биһиги табата суох хааллыбыт. Табаларбытын туора киһи күрэтэн, аһа суох хааллартаата. Эң итини билбэт этиң. Ону эһиэхэ этэрбитигэр тийэбит: табата суох хааллыбыт.

— Мин эһигиттэн таба эрэйбэппин, — диэтэ Каравья. — Эһиги күүстээх-уохтаах, үтүө дьоннугут. Табаларгытын атын да киһи илдьибит эбэтэр бэйэлэрэ да баран хаалбыт, бөрөлөр да тарпыт буоллахтары-

на — онно эһиги буруйгут суох. Үөйбэтэх-ахтыбатах алдыархайгыт буоллаҕа. Наада буоллаҕына, мин табаларбын да ылын, кыһалҕа тирээтэҕинэ, уоспутунан үллэстэн аһаан-сиэн биһиргэ да олоруохпут. Ыаллымы дьон буоллахпыт дии...

— Чэ, Тынатваль Ачоҕа кэргэн табыстын, — диэтэ Имтеургин. — Ачо уолбут буоллун.

Кух Рультаһыналыын сибиэһэй эһэ этин бөдөн-бөдөн гына кырбастаатылар, эргэ чаанньыктарыгар уу сылыттылар. Аһаан баран эмиэ ону-маны кэпсэппэхтии түстүлөр итиэннэ утуйардыы онгостон сыттылар.

Каравьяны йоронга ортотугар, саамай сылаас сиргэ сытыардылар. Дьахталлар, түүн умуллуо диэн кэтээн хоноору, ыһырыннык аттыгар сыттылар.

Йоронга сылааһыгар тартаран бары да хойукка диэри утуйдулар. Онон халлаан сырдыыта Каравья кэргэттэрэ уон икки таба көлүллүбүт алта наартанан, иннилэригэр алта уонча табаны үүрэн, кэлбиттерин билбэккэ да хааллылар.

Ураһа иһигэр сытар ыт үрбүтүгэр дьон дьэ уһуннулар. Бастаан Каравья турда, онтон Имтеургин, Кутувья, ол кэнниттэн дьахталлар турдулар. Арай оҕолор тугу да истибэккэ, түүнүлэрин курдук, кытаанахтык утуйа сыталлар.

Дьон таннан, оҕолору сылаас йоронгаҕа хаалларан, ыалдыттары көрсө таһырдыа табыстылар.

Эр дьон Каравья быраатыгар Тыллимга көмөлөһөн таба сыгынныахтастылар. Дьахталлар Каравья кэргэнин ураһаҕа киллэрэн, сыгынныахтанарыгар көмөлөстүлөр. Итиэннэ быыс кэтэҕэр аһаран баран, икки саастаах Ачоны эмиэ онно көтөҕөн киллэрдилэр.

Ыалдыттар быыс иһигэр киирэн сааһыланан олоуохтарыгар диэри Кух уотун күүдүүттэ.

— Тынатваль, тур, кэргэнин кэллэ, — дии-дии Имтеургин ситэ уһукта илик кыһын көтөҕөн ылла.

— Па-па-па! — Кыһын көхсүн көрөөт кини сана аллайа түстэ. — Эмиэ дьаабыламмыккын!

Кыысчаан ытаан сыгсыйа-сыгсыйа:

— Инчэҕэйбин эрэ дии, — диэтэ.

— Эс, — диэбитинэн Имтеургин кыһын көхсүнэн ыалдыттар диэки эргилиннэрдэ.

— Туох буолуой,— диир Каравья.— Угуйа сытан хантан билиэй. Өссө да кыра буолаахтаатаҕа дии.

Имтеургин тугу да хардарбакка, кыыһын көхсүн ыкка үнүлүттэ. Ыт кыысчаан көхсүн ып-ыраас гына салаан кэбистэ. Онтон кини сыппыт инчэбэй тириитин салаата итиэннэ оргууй муннук диэки дьалты хааман биэрдэ.

Ити кэмгэ Каравья кэргэнэ, тири куулу сүөрэн, Ачоны ороон таһаарда уонна эмийин эмнэрэн баран Тынатваль аттыгар тири тэллэххэ олордон кэбистэ.

— Бу эн кэргэнин,— диэтэ Ачоҕа.

Ачо буоллабына эмискэ харабын быһыта симмэхтээтэ уонна, салгын харааччы сизбит иэдэстэрин болоччу туттан, ытаан тоҕо барда. Муннукка угуйа сыппыт ыт оҕолоро онтон уһуктан ыйылаһа түстүлэр.

VIII. КӨҮҮ

Сарсыарда дьахталлар ураһаларын хомуйан, суулаан наартаҕа тизйдилэр. Атын наарталарга тири быһы, угуйар таһаһы, иһити-хомуоһу, тон эти, олбу бөхтөрүн-сахтарын тизйдилэр.

Таһаҕастарын тиэнэн баран, бары наарта-наарта аайы олорунан кэбистилэр уонна дьэ суолга турунулар.

Аҕалара Имтеургин чэпчэки наартаҕа олорон инникилээтэ. Наартатын туора миинэн олорон, атахтарын хардары-таары тарыырдаан табаларын салайар. Кини кэнниттэн эмиз чэпчэки наартаҕа Каравья иһэр, онтон Кутувьялаах Тыллим, хайыһар кэтэн, таба үөрүн үүрэн иһэллэр.

Эр дьон кэннилэриттэн лигий курдук улахан, кэтит наарталарга дьахталлар олорбуттар. Биир наартаҕа туора-маары өгүүлэммит ураһа үрдүгэр Кух соҕоҕун олорон иһэр.

Кини наартатыгар сэтиилэммит эмиз кэтит баҕайы наартаҕа Тынатваллаах Теуну тириигэ суулаан баран, улахан куулларынан хайыһнаан, олордон кэбиспиттэр.

Олор кэннилэриттэн Каравья кэргэнэ, саамай бүтэйик — икки элэмэс таба келүллүбүт наартатыгар — тон эт, иһит-хомуос үрдүгэр Рутьтына олорон иһэр.

Маафын сарсыардаанга диэри ураһалар турбут сирдэрэ икки дириг куоһаах курдук харааран көс-төр, ол тулатыгар дьон үлтү тэпсибит, табалар тоҕута сүргэйбит хаардара өлбөөрөн сытар.

Онно-манна таба күкээркэй түүтүн сүүмэхтэрэ, туртаччы тонмут тиниктэммит уңуохтар итиэннэ хап-хара таба саахтара лоһугураан сыталлар.

Дьоннор тэйэллэрин аҕай кытта, ураһалар турбут сирдэригэр, хантан да кэлбитэ биллибэккэ, суор баар буола түстэ. Кини обургу ас тахсыбытын билэн, элиэ-тии көппөхтөөн баран, сарас гынаат, халаахтаабытынан хара сиргэ сахсас гына олоро түстэ. Сэрэх муну-таан, ол-бу диэки олоотоон олоорбохтоото, хаарга ойуок-калаата. Онтон сабдыс гынан, куоһаах кытытыгар көтөн кэлэн, дьон тиниктээбит уңуохтарын тонсуй-бутунан барда.

Күнү күннүктээн наарталар кыыкырдыыллара, табалар туйахтарын тыаһа иһийэн турбут туундараны сэргэхситэргэ дылы гынна. Табалар бурҕаннас тыыннара айанньыттар икки өттүлөрүнэн, хойуу күдэрик туман буолан, тиин кутуругун курдук субуллар, онтон сыһаа хаптайан, кылабачыгнас кыырпах буолан, хаарга түһэн симэлийэр.

Тынатваль, наартатын ойбоһугар ингэри түһэн олорон, силлээбит силэ сиргэ ситэ тийбэккэ, тонгон, муус оҕуруо буолан хаарга төкүнүйэрин көрө истэ.

Кини саҕынһаҕын саҕата муус кыаһаан буолан моонньун, иэдэстэрин хаарыйталыыр. Кырыатын төбөнөн кэбиһиэх эбит да, наартаҕа хам бааллыбыт тири саҕынһаҕын киэн сиэхтэрэ илиилэрин хамсапаттар. Тынатваль, икки өттүгэн ингэнгээн, агар илиитин нэһиилэ ороон таһааран, саҕатын кырыатын ыраастана охсон кэбистэ.

Онтон, быар куустан, илиилэрин хонноһун анныгар кистээтэ. Били наартаҕа хам бааллыбыт саҕынһаҕын сиэхтэрэ кураанах хапсыһан истилэр.

Тынатваль аттыгар чороччу кэлгиллибит кыра Имтеургин сытар. Кинини били төрүүрүн аҕай кытта суулаабыт түүлээх таңастарынан тумнары эрийбиттэр. Суу тири иһ өттүнээҕи түүтэ сиигирбитэ чороччу тонгон, сыгынһах этин мууһунан хаарыйталыыр. Оҕо бастаан утаа ытаамахтаан баран, кэнникинэн күөмэйэ

кэһиэбирэн барда. Кух таба этигэр холбуу тоҥо сылдьар быртан быһабынан эпти охсон ылан, ыстыы түһэн баран, уолун айаҕар укта.

Кыра Имтеургин тутта ах барда.

Туундара устун сүрдээх өр айаннаатылар. Табалара ыран абылаан, хахсайан бардылар.

Инникилээн иһэр аҕалара Имтеургин наартатын тохтопсутугар кес дьон бары тохтоотулар.

Улахан дьон наарталарыттан тыал хастаан тангалай курдук буолбут хаарга түстүлөр уонна үөһэ диэки көрөн хантаарыҥнастылар.

Халлаан сырдык өттө туундара саҕаҕар саһан, охторунан дьөлүтэ ытыллыбыт курдук, чабылыннас сулустардаах харанга халлаан сабардаабыт.

— Ити үһүс хаттык халлаан сырдыга көстөр, — диир Имтеургин сулустары ыйа-ыйа.

— Онно, үһүс халлаанга, бука, сылаас буолуо, — дии-дии Тыллим үлүйбүт уһа иэдэһин санныгар аалынар.

— Оннук, — диир Имтеургин, — ханна сырдык да, онно сылаас. Бука, билигин онно сайын буолуо.

Эр дьон табаларын сыгыннахтыахтарыгар диэри дыахталлар, хаары хаттаччы тэпсэн, ураһаларын туруордулар. Ол иһигэр утуйар быыс тартылар уонна хаарга таба тириилэрин тэлгии бырахтылар.

Дээ онтон Кух оҕолорун сүөртэлээн быыс иһигэр киллэрдэ. Тангалын уста охсоот, уолун сыгыннахтаары гыммыта — уолун тангалга этигэр хам тоҥон хаалбыт. Кух, бэркэ сэрэнэн, хороччу тонмут тирии түүтүн уолун этиттэн хастаата. Кыракый Имтеургин хамнаабат даҕаны, ытаабат даҕаны, онон ийэтэ ыалдыбат буоллаҕа дий санаата.

— Эм, — диэн баран эмиийин үгүлүппүтүгэр уола илгистэн кэбистэ.

Кух оҕотун сахсыйан баран, тарбаҕын айаҕар угаары гыммыта — уола айаҕын аппат, хам ытыра сылдьар, дыбадытыттан тонмут быар быга сылдьар эбит. Уол муннунан ыраханлык тыынар. Ийэтэ тон быар тоорохойун тардан көрдө да кэлбэтэ: уолун уоһугар, тылыгар хам тоҥон хаалбыт. Кух, тылынан салбаан, мууһурбут быары ириэрэн ылан ыраах илгэн кэбистэ.

Уол дьигис гынаат ытаан тоҕо барда.

Ити кэмнэ Каравья кэргэнэ. Рультыналыын икки ыһырынныгы уматан быыс иһигэр киллэрдилэр уонна олор үрдүлэригэр томточчу хаар симиллибит чаанньыгы, хочуолу ыйаатылар.

Кух уолун уокка чугаһатан көрөөт часкыйа түстэ: уолун хаһан да сууллубатах, кирдээх көхсүн тириитэ саралаан хаан оҕуолуу сылдыар буолбут.

— Көрүң эрэ, Теу көхсө саадьядай буолбут,— диэн Тынатваль чаҕаара түстэ.

Кух ытын ыһырда уонна уолун ыт муннугар үңүлүттэ. Ыт, сэрэммит курдук, уолчаан тириитэ саралаабыт көхсүн хаанын салаан барда.

Кыра Имтеургин хаһытыты-хаһытыты атаҕынан тэбиэлэнэр, ол аайы ийэтэ ытын көхсүн имэрийэ-имэрийэ:

— Үчүгэйдик салаа, саҥа тириитэ, бэйэң тириин курдук бөҕө тириитэ онор,— дии олордо.

Ыт, оҕону баһыттан атаҕар диэри уһаты-туора салаан-салаан баран, дьалты хаамта.

Онтон Кух ыһырынныктан таба сыатын эмти тутан ылан илдьи ыстаата уонна, ытыһыгар силлээн баран, уолун бааһырбыт көхсүн сылаас сыанан оҕунохтаата.

Ити икки ардыгар эр дьон бары быыс иһигэр муһуннулар, онтон тото-хана эт сиэн баран утуйдулар. Дьахталлар буоллаҕына, ыһырынныгы тула олорон, танас-сап абырахтаатылар. Кух кэргэни этэрбэһэ тэстибитин хам аста. Онтон икки түүлээх кээнчени ылан, тиэрэ тардыталаан, быыс иһигэр туора тардыллыбыт быаҕа куурда ыйаата. Ыбыс-ыарахан гына сытыйбыт кээнчэлэр аһыы көлөһүн сытынан аҥылыһаллар. Ол иһин Кух утуйа сытар дьонтон тэйитэн биэрдэ.

— Анкылыһан түһэн, сыт да сыт,— диир кини дьахталларга.— Ол эрэри Теу таҥаһа өссө сыттаах. Ол үчүгэй. Оҕом сыһа аҕатынааҕар өссө күүстээх, сылбырҕа булчут буолуо.

Ити кэмнэ таба тириитин анныгар уола, этэ уот курдук ип-итии буолан баран, сыгыныы-сыгыныы, эргичийэ-урбачыйа сытта. Тынатваль өндөйөн ийэтигэр:

— Бу уолу ыл эрэ, суоһа бэрт. Наһаа мөхсөр, кинини сүгүн утуппат,— диэтэ.

Кух уолун Тынатвальтан тэйитэн биэрдэ уонна икки ардыларыгар киирэн сытынан кэбистэ.

Абалара Имтеургин халлаан сырдыан иннинэ туран дьонун ухугуннартаата. Каравья бэйэтэ турда, оттон Кутувьялаах Тыллимьы күүстэринэн туруорута тардыталаан, сэргэхситээри, уот аттыгар олордуталаан кэбистилэр.

— Ухугуннарбат буоллар, — диир Каравья, — эһэ курдук кыһыны быһа да утуйуохтар этэ. Эдэрдэрэ бэрт буоллаҕа.

Кутувьялаах Тыллимь дьэ сэргэхсийэн тыылланнастылар, харахтарын туора-маары сотуннулар. Олорго түһэн баран, эр дьон быыстан тымныы ураһаҕа табыстылар.

Быҕа ыйаанан турар түүлээх таңастарын ылан, кырыатын тэбээн, сыгынньах эттэригэр кэтэн кэбистилэр. Таңастарын тымныытыттан өссө ордук дьагдыадылар.

Төрдүөн ураһаттан сулбу ойон тахсан табаларын тутта сырыстылар.

Халлаан өссө да ситэ сырдыы илик буолан, үөрүһэх эрэ харах туундара тунаархай ньууругар туох эрэ күкээрэрин таба көрүөн сөп.

Ол тоҕон ыксаан чөмөхтөспүт табалар эбит. Кинилэр бурҕаннас тыыннара былыт курдук күдэриктийэн кестөр.

Дьон табаларын тутан эмиэ наарталарыгар көлүйдүлэр. Хоммут сирдэригэр түүлээх таңастарын үллэччи кэппит дьахталлар, оҕолор хайы-үйэ күүтэн тураллар. Ураһалара сууланан хаарга сытар.

Икки ыал дьоно, бэҕэһээ айаннаабыттарын курдук, наардаһан наарталарыгар олордular. Имтеургин инникилээтэ, оттон Рультына саамай кэнникилээтэ. Арай кыракый Имтеургины ийэтэ бэйэтин наартатыгар ылбыт, онон Тынатваль соботоҕун иһэр.

Айаннаан иһэн, тэһийбэккэ, Тынатваль кэннин хайыһан, ытын ыңгыран айаҕын чамырҕатта. Хаарга буккуллан бүүс-бүтүннүү үп-үрүн буолбут ыт, ситэн кэлэн, кини наартатыгар ойон табыста.

IX. КҮӨХ УРАҢА

Көс дьон Эрмечин олорор сиригэр чугаһаатылар. Ыраактан хойуу туман былыт курдук тунааран көһүннэ. Имтеургин дьонун диэки эргиллэн баран ханыытаата:

— Оо! Киһи бөҕө тоҕуоруспут быһыылаах. Ураһа бөҕө кэккэлээбит.

Инньэ диэн баран уһун кымньытынан табаларын быһа биэрдэ.

Туман быһыыттан ураһалар дьербөспүт төбөлөрө көһүннүлэр. Дьон көпсөтэллэрэ, ыттар үрэллэрэ уонна табалар муостарын тыһа иһилиннэ.

Имтеургин бастакы ураһа аттыгар тохтоото.

Онно ыалдьыттары көрсө эр дьон, оҕо-дьахтар бөҕө бөлүөхсүбүт.

Бары эгэлгэ дьэрэкээн ойуулаах түүлээх таҥастаахтар. Биир киһи хара сиэгэн тириитэ саҕалаах, иккис — бөрө бэргэһэлээх, үһүс киһи кырса тыһа үтүлүктээх, саҕыннаҕа кыһыл саһыл тириитэ буодьулаах. Дьон бары айманан-сайманан, ураһаттан ураһаҕа кэллэллэр-бараллар, күлсэллэр.

— Йэтти! Миэхэ барыаҕын! — диэбитинэн биир аҕамсыһа барбыт киһи Имтеургин наартатын сыһааҕар аңар атаҕынан турунан кэбистэ.

— Пельпель? — Имтеургин үөрэн санга аллайда. — Пельпель, хайа дьэ хайдах олоробун? Табаларын хайдах тураллар? Төһө бултаатын-алтаатын?

— Чэ миэхэ барыаҕын, онно көпсиэм, — диэн баран Пельпель Имтеургин наартатыгар олорунан кэбистэ.

Кинилэр анараа уһукка турар түүтэ сараланан хаалбыт, тырыттыбыт тириилэринэн бүрүллүбүт ураһаҕа тийиэн, табаларын баайталаан баран, иһирдье киирдилэр.

Кэлин наарталар бары эмиз итиннэ кэлэн тохтоотулар. Утаакы буолбата, ураһа иһэ үллэннэс киһи буолла.

Быыс иһэ, киһи тыына-быара ыгыллыах, итиитэ, буруота диэн сүр. Ыалдьыттар уонна дьиэлээхтэр, уот тула олорон, таба чонкуларын охсон сип-сибиһэй силини хаһан сиетилэр. Дьэ ол кэнниттэн Пельпель көхсүн этитэн баран көпсөөн киирэн барда:

— Быйыл күнүн мин наар тыа сағалата кэрийэ сырыттым. Уткучин туруортаабытым. Көп түүлээх бэртээхэй диэн бэйэлээх кырсалары бултааттым. Үчүгэйдэттим. Онтон арай биһирдэ биһиэхэ өрүс сириттэн ыалдыт кэллэ. Улахан быһах, хочуол, чааннык, адьас сабыс-саҥа алтан чааннык, аҕалбыт. Онон абылаан кырсабын барытын туура тутан ылбыта уонна түүн кистээн, чаанныгыҥ илдэ, Эрмечингэ баран хаалбыт этэ. Чаанныкпын да аһыйабын, кырсаларбын да аһыйабын.

— Ол ыалдыт эйиэхэ эмиэ сылдыбыт эбит дуу? — Имтеургин сэргии түстэ. — Түүлээх сирэйдээх киһи дуо?

— Түү эрэ баар. Сирэйэ бүүс-бүтүннүү куп-кугас түү.

— Дьэ аны миигин иһит, — диир Имтеургин. — Оннук ыалдыт миэхэ эмиэ сылдыбыта. Эмиэ алтан чаанныгыҥ көөчүктээн эрэ баран төннүбүтэ.

— Төттөрү илдэ барбыта дуо? — Пельпель быһа түһэн ыйытар.

— Илдээн-илдээн, — диир Имтеургин. — Чаанныгыҥ да илдьибитэ, түүлээхпин да харайбыта.

— Куһаҕан киһи эбит, — Пельпель дыһы кыйахаммыт быһыынан этэр. — Адьас охсуһуохпун баҕарабын да, ураһаҥа хорҕойон олорор. Ханна да быкпат.

— Манна баар дуо?

— Манна, Эрмечингэ баар. Ыттарын барбах таба этинэн аһатар.

— Оттон били чаанныга бэйэтигэр буоллаҕа дуу? — Имтеургин ыйытар.

— Суох. Эрмечингэ биэрбит.

— Дьэ мин киһиэхэ бардаҕым! — диэбитинэн Имтеургин ойон туран таҕаһын үрдүгэр түстэ.

— Мин эмиэ барсабын! — диэтэ Пельпель.

— Биһиги эмиэ барабыт! — дэстилэр Тыллимнаах Кутувья.

Эр дьон бары сулбу-халбы танна охсон Эрмечин ураһатыгар бардылар.

Түһүлгэ ортотугар сабыс-саҥа таба тириилэриттэн тигиллибит улахан ураһа харааран турар.

Имтеургин ол ураһаны аллараттан өрө көрөн кэбистэ уонна:

— Улахан да эбит. Мин табаларым барыларын да тириилэрин хастаатахха бачча ураһа буолуо суох этэ, — диэтэ.

Хара ураһаны кытта кэккэлэһэ, сэргэстөһиннэри тардыллыбыт үс наарта үрдүгэр, күөх сукуна сабыылаах ураһа турар. Киирэр ааныгар эһэ тириитэ саба түһэриллибит. Ити Эрмечин айанга сылдыар ураһата.

Пельпель, күөх ураһа сабыыта эһэ тириитин өрө тардан, иһирдэ төбөтүн уган туран:

— Ыалдыт кэллэ! — диэн үөгүлээтэ.

Ураһа иһигэр ким эрэ сөтөлүннэ, өрө сыгсыйбахтаата, хачыгырыы түстэ. Тирии быһыһынан бастаан түүлээх илии, онтон кып-кыһыл саппаһырбыт сирэй быкта.

— Кини! — дии түстэ Имтеургин.

— Мин чаанныгым ханнаһый? — диэн көбдүүөрдө Пельпель.

Атыһыт сыһааһырдаан баран бэйэтин тылынан тугу эрэ сангарда.

Кутувья эһэ тириитин энэрин харбаан ылаат:

— Чаанныгы аһал! — диэтэ.

Атыһыт тириини Кутувья илиититтэн эһэ охсон ылан, ураһатын аанын саба түһэрдэ.

Онуоха Пельпель, тириини өрө тардаат, иһирдэ дьылыс гынан хаалла.

Ураһа иһигэр бастаан туох да санга-ингэ биллибэтэ, онтон Пельпель сангата иһилиннэ.

Кини тугу сангарара чуолкайдык иһиллибэт, арай наар «чааннык, чааннык» эрэ диир.

Эмискэ эһэ тириитэ эйэнэлээн ылла, иһирдэ-таһырдыа үллэннээтэ, онтон төбө сыгыннах Пельпель таһырдыа төкүнүс гына түстэ. Эһэ тириитэ эмиз ураһа аанын саба түһэн кэбистэ.

Пельпель ойон турда да, быһаһын сулбу тардан таһаарда.

— Кэбис! — диэн хаһытаабытынан Имтеургин кинини харытыттан харбаан ылла.

— Ыт! — диир Пельпель. — Мин кинини кытта охсуһуохпун баһарабын.

Имтеургин Пельпели икки илиитинэн кууһан ылла да, иккиэн куустуспутунан хаарга суулан түстүлэр.

Ити икки ардыгар Кутувья, Тыллим уонна да атын дьон эһэ тириитин тоҕо тардан түһэрдилэр уонна атыһыты ураһаттан соһон таһаардылар. Кини уңуоҕунан Тыллим кулгааҕынан, Кутувьяны саннынан эрэ, ол гынан баран иккиэннэрин холбуу туппуттааҕар суон эбит.

— Хаарга бырах! — дьэн үөгүлээбитинэн ыстанан кэлэн, Кутувья атыһыты өрө көтөҕөн таһаарда уонна тэлэкэччитэн илдээн хаарга батары бырахта. Атыһыт, сиргэ тимирэн хаалбыт курдук, хаар үрдүгэр куц-кугас баттаҕа эрэ сөкүрүйэн сытта. Бары күлсөн ньиргиһэ түстүлэр. Оттон Пельпель атыһыт булумахтаһа сытар хаарыгар ойон таҕыста уонна:

— Бу баар чаанньык! — дии-дии тоҕута тэбистэ. — Бу баар чаанньык! Бу баар кырса тириитэ!

Тыллим эмиэ быардыы түһэн сытан хаары оҕус да тэп буолла. Хаар анныгар сытар киһи көөбүнүү-көөбүнүү өрүтэ үлөнниир.

— Саһылы кутуругуттан тарт! — дии-дии Кутувья атыһыт кугас баттаһын бобо харбаан ылла.

Тула өссө күүскэ күлсөн аллараастаһылар.

— Чэ түксү! — дьэтэ Имтеургин. — Аны, уңуоҕун үлтү кумалаан кэбиһэннит, өлөөрөй. Оччоҕо тайҕа уңуртан саалаах дьон кэлиэхтэрэ, улахан сэрии буолуо.

Түһүлгэ дьоно, үчүгэй булт кэнниттэн иһэр курдук өрүкүһэн, ураһаларыгар төнүннүлэр. Санаан кэлэ-кэлэ, атыһыты хаарга хайдах олордубуттарын үтүктэн, илиилэринэн салгыны буккуйбахтыһылар.

— Барахана сүр да, таба курдук тэбиэлэнэр.

— Сирэйин түүтэ кытаанаҕа сүр. Тардыалаһа саатаым да, кыайан туура тарпатым.

— Оттон мин искэ тэбэн саайдым.

— Оттон мин быарга, ойоҕоско.

Пельпельгэ кэлбит дьон бары быыс иһигэр баппаһылар. Онон быһы өрө көтөҕөн баран ураһа иһин биир гына тири тэллэхтэргэ тарбанан олордular.

Имтеургин болтойбут хамсатыгар мас көөбүлэ булкааһыктаах хара табаҕы уурунна уонна Пельпельтэн ыйытта:

— Оттон дьэ туох буолбутай?

Пельдель урукку олбоѳор олорунан кэбистэ уонна кэпсээнин салѳаата:

— Дьэ ол курдук күһүнү быһа тыа саѳалата сылдьан уткучин бөѳөнү туруоран элбэх талыы кырсаны бултаабытым. Онтон тыал түһэн ураһабытын саба тибэн кэбиспитэ. Эркиннэрин хаар адьас хам баттаабыта. Биһиги буоллаѳына бу манна олоробут, мэлдьи иһиллибит. Тула тыал куп-куугунас, араастаан энэлийэр-сыналыйар. Арай биирдэ ким эрэ ураһабыт үрдүн тарбаан тардырѳатар. Адьас төбөбүт үрдүнэн. Мин абааһы кэллэѳэ, биһигини сиэри кэллэѳэ диэн куттаныы бөѳөнү куттаным. Кэргэним буоллаѳына өлөрдүү куттанан мэктиэтигэр тыыммат буолан хаалла. Иһиллибит. Эмискэ үөһэттэн сиргэ ыстанан түстэ. Мин эмие тыыммакка да иһийэн олордум.

«Кэргэним оргууй сибигинэйэр:

« — Истэѳин дуо, ураһаѳа эти кирэр.

«Мин иһиллээ: кырдык эбит. Ураһабыт иһигэр сылдьар, тиһин тыаһа күчүгүрэс. Быыспыт адьас ыксатыгар кэллэ, онтон эмие төнүннэ, ол тухары биир кэм кирэн күчүгүрэтэ сылдьар.

«Кэргэммэр:

« — Чэ үчүгэй, эти кирдин. Тоттоѳуна биһигини тыгытыа суоѳа, — диибин.

«Түүнү быһа утуйбатыбыт, наар улахан абааһы ураһабыт иһигэр тон эти кирэрин иһиллээн хоннубут.

«Дьэ ити курдук олороон-олорон баран уу иһиэхпин баѳардым. Аны туран оѳобут эмие уу көрдөөн ытаата. Хаар киллэрэ ураһаѳа таѳыстахха эрэ табыллыах курдук буолла. Тахсыам иһин куттанарым диэн сүрдээх. Быһахпын туппутунан быыс ааныгар, абааһы төбөтө быгарын кэтээн, олордум.

«Утапшытым өссө бэргээн истэ. Мин, баѳар, чугас буолаарай диэн, кулгаахпын быыска таѳайан олорон иһиллээ. Чугаһынан биллибэт, эт сытар муннугун диэки кирэн күчүгүрэтэр.

«Дьэ мин быыс тэллэѳин оргууй сэгэтэн, хараѳым кырыытынан көрбүтүм — хабыс-хараһа, туох да көс-түбэт. Онтон ыһырынныгы ылан быыс таһыгар тутум. Ураһа иһа сырды түстэ.

«Көрбүтүм — эркиннэ күлүк элэнниир, сүрдээх улахан күлүк. Көхсө бөрү-бөгдөгөр, тиистэрэ ырдыаспыттар, түүлээх черү-чөрөгөр кулгаахтардаах, оттон

кәп-кәтит, мөрү-мөлбөгөр уһун кутуругун күлүгә ой-
бос эркингә кытта жапсар. Туох кыыл буоллаҕай диэн
толкуй бөҕөҕө түстүм. Эһэтээҕэр улахан, эмиэ да ку-
туруга, кулгаахтара саһыл киэнин курдуктар, оттон
тиийһэ бөрөтүгү. Кыылбын бэйэтин өссө да көрө илик-
пин. Күлүгүн эрэ көрөбүн.

«Онтон кыылым эмискэ тэллэх ытын курдук үрэн
һыаһыйбытыгар дэ биллим: кырса эбит .

«Мин хата күллүм, кэргэммэр:

« — Кырса эбит! — диибин.

«Кэргэним буоллаҕына сизхпиттэн тардыалыы-
тардыалыы:

« — Тоҕо күлэҕин? Баҕар, абааһы кырса буолан
кубулуна сылдара буолуо. Кини киитэрэй, — диир.

«Мин быыс иһигэр төттөрү түһэн хааллым. Эмиэ
куттанаан сүрэхим айахпар табыста. Онтон дэ кэтэһэ
сатаан баран, быыспыттан өссө биирдэ өнгөс гынан
көрбүтүм — кыылым кыра, намыһах баҕайы эбит.
Мин үөгүлээтим, сутурукпун күөрэннэттим, онуоха
кыылым түүрүллэн-түүрүллэн өссө куччаата. Дэ он-
тон эр ылан, ураһаҕа ойон тахсан, атаһынан дибди-
гирии-дибдигирии үөгүлээбиппэр кыылым кэниинэн
мундукка симилиннэ. Тийһэн харбаан ыллым да, ик-
ки илиибинэн хабарҕатын хайа туттум. Хата бэртээ-
хэй кырса этэ. Кутуругуттан таннары туттаһа кул-
гааһын саба түһэр уһун түүлээҕэ. Хор, оннук кырса
баар буолар эбит. Кэлин онтубун чаанһык ылаары
атыһыкка биэрбитим.

— Бэрди кэпсээтин, доҕоор, — Имтеургин сөбүлээ-
бит киһи быһыытынан төбөтүн төгкөх гыннарда. —
Дэ аны миигин истин, — диэн баран буурҕа сағана
бастыҥ табалара хайдах сүһпүттэрин кэпсээтэ:

— Биһиги табаларбытын хайалара бэйэтин таба-
ларын үөрүгэр холбоон илдьибитин билигин да бил-
бэппит. Арай ол киһи хайыһарын быата салҕааһына
суох уонна хаарга дириҕник батарыта үктээн сыл-
дьар эбит. Бэрт тэтиэнэх киһи быһыылаах. Итинник
киһи кыһыны сүһүөҕүн үрдүгэр атаарар, хайдахтаах
да тыалтан чаһыйбат. Эдэр эрдэхпинэ мин да тыалы
тыал диэбэккэ сылдьарым. Кыһыны быһа, уоту ма-
наан олорбокко, таба манһырым. Аны сырыыны
кыайбат буоллум. Ас-үөл да кырыымчык, күүс-уох
да өһүллэн эрэр.

— Кэбис, иннэ диэмэ. Эн билигин да барыбытыттан ордук, баар эрэ сырыныны кыайар бостуукпут буоллабын, — диэн Пельпель ситэ сангардыбакка быһа түстэ. — Эрмечин да тулуспата буолуо. Быдан хатынгыр даҕаны, күүһүнэн да соччото суох. Хата аҕата, Эрмечин оҕонньор, дьэ кырдык күүстээх киһи этэ — тыннаах табаны сүгэхэр оҕостубакка сүгөн барара. Ыт көлөлөөх дьон кинини, таба иһэр диэн, ыппаттара үһү. Киһилэрэ буоллаҕына ыкса чугаһаан баран, табатын илгэн кэбиһээт, үгүүнэн түһүтэлиирэ дириллэр уонна барыларын өлөртөөн баран, сүгөн кэлбит табатын миинэн төттөрү тэбиннэрэрэ үһү. Кырдык да киһи үс кырыылааҕа этэ!

— Бээ эрэ, ол эһиги табаларгытын хайалара үүрэн барбыт буоллаҕай? — Тырки диэн эдэр уол Имтеургинтан ыйытар.

— Биһиги табаларбытын ким үүрбүтүн бэйэн кимнээҕэр да ордук билэр инигин, — диир Имтеургин. — Эрмечин табаларын маньыгын дии. Ааспыт буурҕаҕа хата эһиги табаҕыт үөрэ хангаатаҕа буолуо.

Бары Тырки диэки көрөн кэбистилэр, онтон Пельпель кэпсэтиини салҕаата:

— Эрмечин бу кэмнэргэ таба тириитигэр олус наадыһан олорор. Ыт көлөлөөх дьонтон элбэх малысалы: сүгэ-быһах, хочуол бөҕөнү ылар, аны ураһатыгар күүс сабыы танас ылбыт. Онон ол төлөбүрүгэр элбэх тирии биэрэрдээх.

— Кини бэйэтин да табаларын үөрэ улахан. — Тырки тыл кыбытта. — Атын табалары тоҕо эмиз ыллаҕай?

— Кырдык, улахан, — диир Пельпель. — Ол да буоллар бэйэтин табаларын харыһыйар. Үөрүгэр атын таба холбоспут буоллаҕына, тута өлөрөн, тириитин сүлөн ыт көлөлөөх дьонго араас тимир тэрилгэ атастаһар.

— Солуута суоҕу тыллаһабын, — диэн Тырки тойонун көмүскэхэр. — Эрмечин тимир тэрили барытын эһиэхэ түнгэтэр дии, бэйэтигэр аҕыйах да ордон хаалар.

— Хата бэйэн лахсыйыма. — Пельпель хардары анньыһар. — Кини биһиэхэ тугу биэрбитэ баарый? Миткиргин оҕонньорго биир сүгэни биэрэн баран бэрт

элбэх табатын тутан ылбыта. Ол оюнньор мантан быдан сиргэ кэспүтэ, хоргуйан элбүт да буоллабына кэнүлэ.

Х. ЭРМЕЧИН

Сарсыарда эрдэ Пельпель ураһатыгар бөрө бэргэ-хэлээх биир үскэл киһи көтөн түһэн, быһы арыян туран:

— Пельпель, тура оҕус, ыттаах дьон иһэллэр,— диэн көбүөлээтэ.

Пельпель ойон туран, харабын туора-маары со-
тунна:

— Ыттаах дьон даа?

— Диибин,— бөрө бэргэхэлээх киһи көбдүөрү-
түстэ.— Начальниктар иһэллэр үһү. Ол дьону үчүгэй-
дик көрсүөххэ наада.

Пельпель тиэтэйэ-саарайа таңнан Имтеургинна
табыста.

Имтеургиннаах кини ураһатын аттыгар бэйэлэрин
ураһаларын туруоран хоно сыталлар.

— Эрмечин кэлэ сырытта.— Пельпель ураһаба
киирээт сонунун кэпсээтэ.— Биһиэхэ ыттаах дьон
иһэллэр диир.

Имтеургин, иһэ олорор чааскылаах чэйин сиргэ
уураат, Пельпельгэ эргилиннэ:

— Ол ханнык ыттаах дьонноруй?

— Эрмечин «начальниктар, көрсүһөххэ наада»
диир.

Имтеургин улаһатыгар сытар Кутувьялаах Тыл-
лим Пельпель диэки хайыстылар.

— Тек-эрэм¹⁰ иһэрэ буолаарай? — диэтэ Тыллим.—
Кини мэлдьи бу кэмнэ кэлээччи.

— Баҕар, тек-эрэм да буолуо.

Тыллим утуйар таңаһыттан оронон туран таңны-
бытынан барда.

— Хайа, ханна бараары гыннын? — диэн Куту-
вья ыйытар.

— Ураһабар баран убайбар тек-эрэм иһэр үһү
диэн кэпсиэм.

Тыллим ураһаттан тахсан барда. Онтон Пельпель,
Имтеургин итиэннэ Кутувья табыстылар.

Ураһалар быыстарынан киһи адаарыҥнас буолбут. Бары чарапчылана-чарапчылана туундараны кыгастаһаллар.

Ыраахтан ыт көлөлөөх икки киһи тимир, тагас, табах тийээн иһэллэр үһү. Ону барытын буор-босхо түгэтэллэр дииллэр диэн, дьахталлар ибир-сибир кэпсэтэллэр.

— Ким инньэ дирий? — Имтеургин дьахталлартан ыйыталаһар.

— Эрмечин инньэ диир. Биир ыт көлөлөөх киһи киниэхэ хайы-үйө кэлбитэ, — дэһэллэр дьахталлар.

Бары Эрмечин хара ураһатын диэки хаамыстылар. Ураһа иннигэр тохтообут уһун наарта аттыгар атын, нэмириспит ыттар тоҥ эт кирэн күчүгүрөтэллэр.

Пельпель, Имтеургин, Кутувья суксуруспутунан ураһаҕа киирдилэр.

Киэн баҕайы ураһа ортотугар толору таба сылаах ыһырынныктар умайа тураллар. Олор үрдүлэригэр икки хочуолга эт буһа турар.

Ураһаҕа киирээти кытта өрө тардыллыбыт быыс аттыгар икки киһи чэйдии олорор. Кинилэртэн биирдэстэрэ — Эрмечин сыгыннах. Тиритэн, этэ кып-кыһыл. Иккис киһитэ, килэбэчигэс тимэхтэрдээх сиэрэй сонноох, уһун бытыктаах хатыҥыр киһи, бүлүүһэттэн итии чэй иһэн сырылатар. Хас сыпсырыйдабын аайы бытыгын имэриммэхтиир.

Имтеургиннаах Кутувья хаһаайыны кытта сэргэтэһэ олорунан кэбистилэр уонна арбаҕастарын сулбурута тартылар.

Өрүүлээх хара баттахтаах, кыһыл сирэйдээх дьахтар, Эрмечин кэргэнэ, тоһоҕоҕо ыйаанан турар култаҕар алтан чаанныгы көннөрөн биэрдэ.

— Көр эрэ, ити мин чаанныгым, — диэн сибигинэйдэ Имтеургин, тоһоноһунан Пельпели ойбоһоско анһа-анһа.

Пельпель итии чаанныгы тарбазынан таарыйан көрдө.

— Уонна миэнэ, — диэтэ кини илиитин үрө-үрө. — Бу чааннык иннигэр кырсаларбын биэрбитим.

Эрмечин кинилэр диэки көрөн кэбистэ итиэннэ кэргэнигэр үөгүлээтэ:

— Ыалдьыттарга чэйдэ кутан биэр!

Балдыттар сагата-ингэтэ суох чэйдээтилэр. Бастаан биирдиитэ, онтон иккистээн, үһүстээн куттардылар. Хаһаайка чаанньыгын иннэрдэр иннэрэн истэ. Онтон, хаар симээри, тоһоһоттон ылан илдэ барда. Эрмечин, сирэйин көлөһүнүн саһыл кутуругунан туора соттон баран, көхсүн этиттэ итиэннэ:

— Биһиэхэ тек-эрэм иһэр. Нуучча ойууна эмиэ иһэр үһү.— диэтэ.

— Тоһо истэхтэрэй? — диэн ыйытта Пельпель.

— Үтүөнэн иһэллэр үһү,— диир Эрмечин.— Кэһини тиэйэн иһэллэр.

— Ыттаах дьон кэһини буор-босхо ыскайдаабаттар,— Пельпель дьың ис санаатын таһыгар таһаарда.

Ити бириэмэҕэ ураһа аанынан төбөтүн быктаран, Тырки:

— Ыттар иһэллэ-эр,— диэн үөгүлээтэ.

Бары, арбаҕастарын кэтэн, таһырдыа таһыстылар.

Ыраах ыттар соһон иһэр наарталара эрийэ-буруйа сыйылыгынаһаллар.

Түһүлгэ ыттара, атын ыттар сыттарын ыраахтаан билэн, суһурҕанан үрэн маргыстылар. Ону истэн айан ыттара сэниэтэ суохтук ыйылаһа түстүлөр. Онтон наарталар сыһаахтарын тыһа кыыкырдаан иһилиннэ.

Биэс наартаны ыттар соһон иһэллэр. Биирдии наартаҕа хастыы ыт көлүллүбүтэ үчүгөйдик көстөр буолла.

— Балдыттар кэллилэ-эр! — диэн Тырки хаһытаан бытарытта.

Суксуруһуннары сэтиилэммит инники икки наартаҕа уһун саһыннахтаах икки киһи олорон иһэр. Бэриэтчик ыттары кытта сэргэстэһэ хороһор бэргэһэлээх, тобугар тийэр таба арбаҕастаах кылгас атахтаах киһи, үөгүлүү-үөгүлүү, тарырынан далбаатана-далбаатана, тэнгэ сырсаан иһэр.

— Кытыгырас, бэйэтин кыанар киһи быһыылаах,— диир Эрмечин.— Атын наарталар ыраабынан хаалбыттар.

Эмиэ суксуруһуннары сэтиилэммит үс кэнники наартаны биир киһи салайан иһэр. Кини наартатын кытытыгар туора олорон иһэн тарырынан далайбахтыыр. Наарталарыгар үһүөннэригэр тилэри улахан кууллары тиэммит.

Түһүлгэ дьоно бука-бары ураһаларын иннигэр үөмэхтэспиттэр. Эмискэ:

— Той, той! — диэн үөгүлээт, кылгас атахтаах киһи бастакы наарта сынаахтарыгар тарыырын олуйа укта.

Ыттар эмискэ хорус гына түстүлэр уонна, тылларын салыбыраппытынан, муннуларын хаарга астылар.

Дьону тоҕолохторунан силэйтэлии-силэйтэлии, Эрмечин ойон тахсан, бастакы наартаҕа чуо тийиэн, эриэн саҕыннахтаах киһи түһэригэр көмөлөстө. Киһитэ нэһиилэ орҕостон туран, хаарын тэбэнэн дьигиһийэн ылла, саллайбыт тыс этэрбэстэрин күүскэ тигилэхтэтэлээн тэбэннэ. Онтон, Эрмечин санныттан тайанан, аа-дьуо хара ураһа диэки аадагнаата.

Биир саҕыннахтаах киһи наартатыттан бэйэтэ туран кинилэри батыста.

Түһүлгэ эдэр уолаттара, ураһаҕа киирээри гыммыттарын Эрмечин күргүйдээн кэбиһэн, аат эрэ харата тэйэ хаамтылар.

— Хата мин ыттаах дьону көрөн хааллым, — диир Кутувья. — Чыҥха атын дьон эбит. Итинник дьону биирдэ да харахтаабатаҕым. Биирдэстэрэ сонун санна кыһыл абырахтаах, оттон иккиһин сонун сиэхтэрэ мин ыстааным буутунааҕар баҕас быдан киэннэр.

— Мин эмиэ кыратык да буоллар көрдүм, — диир онуоха Тыллим, — биирдэрин баттаҕа эчи кылгаһын, оттон биирдэстэрин гиэнэ Кух баттағынааҕар да уһун.

Уолаттар, ураһалар быыстарыгар төттөрү-таары мээмэйдэһэ сылдьан баран, халлаан хараҥарыыта биирдэ тарҕастылар.

Түһүлгэ эмиэ им-ным буола түстэ. Арай Эрмечин ураһатын таһыгар кэлии дьон, тысхаччы симиллибит таһаҕастаах улахан кууллары наарталарыттан ураһаҕа таһан, өссө да өргө диэри букунаһа сырыттылар.

XI. ЫТ КӨЛӨЛӨӨХ ДЬОН

Нөнүө сарсыардатыгар икки санныгар саба ууруу кыһыл таһаҕастаах киһи мустубут дьонго туһаайан эттэ:

— Табалаах дьон, истин! Улуу ыраактаабы, күн баһылыкпыт, эһиэхэ бэлэх ытта. Бу сыталлар,— уонна тири хааһахтар диэки ыйан кэбистэ.

— Бэҕэһээ улаханга дылы этилэр ээ, түүн устата хайдах хапсыһан хааллылар,— диэн Имтеургин сана аллайда.

Санныгар кыһыл таҥастаах киһи, эмискэ ах баран, Имтеургин диэки кынчыатаата:

— Солуута суох лахсыһабын. Бэйэҕит харайбыккыт дии саныгыҥ дуо?

— Баҕар, харайбыккыт буолуо,— диэтэ Кутувья, аҕатын кэннигэр туран.— Кууллар бэҕэһээ улахаттар этэ.

— Итиннэ ити хайалара тылга тийһэрий? Чэ эрэ, кэл манна! — диэн кыһыл эппилиэттээх киһи кыбдыгырыы түстэ итиэннэ Кутувьяны көрдөөн ол-бу диэки олооруннаата.

Ити кэмнэ ыалдыттартан биирдэстэрэ, киэн сиэхтэрдээх киһи, дьон иннигэр тахсан алтан кириэһи өрө уунна. Онтон кириэһинэн үөһэ-аллара, уҥа-хаҥас далбаатаата итиэннэ арҕахтаах эһэ курдук көөбүнээбитинэн барда.

Дьахталлар, кэннилэринэн чугуруннаан, эр дьон улаҕаларыгар түстүлөр.

Киэн сиэхтэрдээх киһи алтан кириэһин аллара түһөрдө. Ону кэтэһэн турбут курдук, кылгас атахтаах киһи ураһаттан мас холбуйаны таһааран наартаҕа уурда.

Киэн сиэхтэрдээх киһи холбуйаттан күлүмүрдэс таҥаһы ылан дьахтар ырбаахытын курдук кэтэн кэбистэ. Онтон ойуулаах хаптаһыннары итиэннэ үс уһун иилэҕэс былалаах чааскыны ороон таһаарда. Чааскытын кылгас атахтаах киһиэхэ туттарда, оттон хаптаһыннарын куулларга өйөннөрөн, наартаҕа туруортаата.

— Көрүң эрэ, көрүң эрэ! — Дьахталлар суугунаһа түстүлөр.— Хаптаһыннарыгар дьон ойууламмыттар дии. Харахтара төп-төгүрүк, сирэйдэрэ ньолу-ньоһоһор.

Күлүмүрдэс таҥастаах киһи хаптаһыннарда биир биир уһун таҕайда. Онтон кылгас атахтаахтан былаах чааскытын ылла.

Чааскыттан күөх буруо тыргыллан таҕыста.

— Сыта куһаҕанын, — дии-дии Каравья киэр хайыста. — Ниэрпэ тириитин кыйахалаабыт курдук.

Имтеургин салгыны сытырҕалыы-сытырҕалыы:

— Арай чааркаанга быһа кыбыттарбыт кырынаас маннык сыттаах буолар, — диэтэ.

Күлүмүрдэс таҕастаах киһи, чааскыны быатыттан тутан иннигэр далбаатана-далбаатана, ыллаан дуораһытан барда.

— Сангата эчи сүрүн, киһи кулгааҕар да баппат, — дэстилэр дьахталлар. — Хата таҕаһа үчүгэйэ бэрт. Хантан ылбыт бэйэтэй? Баҕар, кини табаларын тириитэ итинник буолуо.

Киһилэрэ кэм да чааскытынан далбаатана сылдьар. Дьонго иннинэн-кэннинэн буолар, иннилэринэн аа-дьуо төттөрү-таары хаамыталыыр, тонхолдуйар, ол тухары биир кэм ыллаан көҥкүнэтэр.

Кини ырыатын тохтооттоҕун аайы атын ыалдыттар — кыһыл эппилиэттээх киһи, кылгас атахтаах киһи уонна күөх ураһаҕа баар били кугас баттахтаах ыалдыт ыллыыллар. Ол ыалдыт дьонуттан тэйиччи турар, төбөтүн хам кэлгиммит былаатын анныттан куп-кугас баттаҕа сөкүрүйэ сылдьар. Кини дьахтар курдук чангынас куолаһынан, оттон атытара кэһиэҕирбит куоластарынан доргуччу ыллыыллар.

Онтон бары сөһүргэстээн олорон сүүстэринэн сиргэ тийэ тонхонностулар итиэннэ туран кэллилэр.

Күлүмүрдэс таҕастаах киһи эмиэ кириэһин өрө ууммутугар ыалдыттар биир-биир кэлэн ону уураан ыллылар. Ол кэнниттэн кини күлүмүрдэс таҕаһын устан холбуйатыгар укта, хаптаһыннарын, чааскытын илдэ ураһаҕа киирдэ. Кугас баттахтаах ыалдыт доҕолоннуу-доҕолоннуу киһитин батыста.

Түһүлгэ дьоно турбут сирдэриттэн хамнаабакка кинини көхсүттэн одуулаһа хааллылар.

— Көрдүгүт дуо, доҕолоннуур, — диэтэ Кутувья, кугас баттахтаах ыалдыты сөмүэтинэн ыйа-ыйа.

— Төбөтүн эмиэ бобо бааммыт, — диір Тыллим.

Эмискэ кыһыл эппилиэттээх киһи ордоотуу түстэ:

— Табалаах дьон! Биһиги эһиэхэ үчүгэй бэлэхтэри аҕаллыбыт. Талбыккытын ылын итиэннэ тугу сөбүлээбиккитин аҕалын. Бөрө, кырса, саһыл, выдра, дьөрү хара, үрүн эһэ тириитэ да буоллун. Барытын

адалан иһин уонна талбыт бэлэххитин ылын. Хайа, ким бастыырый?

— Мин, Тавринват, бастыыбын! — диэтэ хап-сабар уһун түүлээх бөрө тириитэ ыстааннаах, кыһыл сукуна сонноох оҕонньор.

Кини чугастаабы урахаттан хаар манган эһэ тириитин соһон таһааран, бэрт сымсатык наарта аттыгар быраһан кэбиспитэ, тыстара сарайбытынан тэниһына түстэ.

Кыһыл эппилиэттээх киһи чохчойон олорон уһун хойуу түүнү имэрийэн көрдө уонна:

— Бэлэхтэ ыл, — диэтэ.

Тавринват, наартаҕа төгкөйөн, араас табаар быһыттан көбөрүмтүйэн көстөр уулаах бытыылканы сулбу ойуган таһаарда.

— О-һо! Тавринват мэлдьи бааттаах да киһи доһор, — диэн кэннигэр айдаарса түстүлэр.

Тавринват бытыылкатын сонун уолугунан түһэрэн кэбистэ итиэннэ эмиэ хасыһан барда. Улахан алтан хочуолу сулбу тардан ылаат, икки өттүнэн игнэлдьийэн тэйэ хаама турда. Дьон:

— Бөрө курдук игсэлээх. Биир тириини биэрэн баран икки бэлэҕи ылла, — диэн кэнниттэн үөгүлэһэ хааллылар.

Тавринват кэнниттэн наартаҕа кини уола Ляты ойон кэлэн, хаарга көп түүлээх икки кырса тириитин бырахта.

Онтукатыгар чиэппэр чэйи итиэннэ обургу куһуок саахары ылла.

Онтон Тавринват кэргэнэ кэлэн наарта үрдүгэр көмүс курдук кылааннаах хара буобура тириитин бырахта уонна дьэбин сизбит улахан хобордооһу ылла.

Дьахталлар, Тавринват кэргэнин төгүрүйэн кэбиһээт, тимир иһити эргитэ сылдьан көрдүлэр-иһиттилэр.

Пельпель бэлэхтэрдээх наартаны бэрт өр одуулаһа турда, онтон, Имтеургины сизбиттэн тардан, наарта саамай кытытыгар сытар суон баайыы сэбирдэх табаҕы сөмүйэтинэн ыйан көрдөрдө:

— Итини ылбыт киһи, — диэтэ уонна хоонньуттан кыһыл саһыл тириитин ороон таһаарда. Сагардыы наарта диэки хааман эрдэҕинэ, илиитин кыаҕа тийэринэн түүлээҕи көтөхпүт Тавринват суолугар туора турунан кэбистэ:

— Барытын мин ылабын, — диэн ордоотоот, хаарга кырса, выдра, киис, сиэгэн тириилэрин бырахта. Араас өгнөөх — үрүн, хара, эбирдөөх, араҕас тириилэр бугул курдук үллэс гына түстүлөр. Тавринват наартаҕа баар үс баайы табаҕы, биэс чиэпэр чэйи, чааскылары, көстүрүүлэлэри, саахары, бирээнниги — барытын саба тарыйан ылан уолугар, кыһыгар, кэргэнигэр көтөхтөрөн кэбистэ. Бэйэтэ ойуулаах былааттары, быаҕа тиһиллибит суускалары, оҕуруону уонна солко лиэнтэлэри бытырыыс курдук иилиннэ. Биир кэргэн дьон бары, чааскыларынан лынкырдаан, көстүрүүлэлэринэн ланкырдаан, оҕуруонан кылырдаан, ураһаларын диэки аа-дьуо субурустулар.

Пельпельгэ биир куһуок саахар, Тыллимга биир баайы сууска, Каравья кэргэнигэр сүүтүк итиэннэ сиидэс былаат эрэ тигистилэр.

Дьон бары тарҕаһан, наарта аттыгар кыһыл эпшилеттээх кийини кытта Эрмечин эрэ хааллылар.

Кинилэр чохчоһон олорон кырса, бөрө, бэдэр тириилэрин тус-туһунан наардаатылар.

ХИ. ИККИ МААМЫКТА СИРТЭН — ТАБАНЫ СҮРЭХХЭ

Дьон кэм да түһүлтэлэрин кытытыгар ыраас хаарга үөмэхтэһэ сылдьаллар. Эмискэ үөмэхтэһэн турар дьон инники кэккэтиттэн сылбырҕа хамсанылаах уолан киһи сулбу ойон тахсан, биир сиргэ тэпсэнэли турда.

— Тырки, кытаат! — дэһэллэр дьон быһыттан.

Уол, төбөтүн дьүккүчү туттан баран, ураһа диэки тэбиннэ.

— Кутувья, хо! Кытаат!

Кутувья эмиз умса туттан баран, киэн киэнник атыллалалаан, Тырки кэнниттэн түһэ турда.

Тырки туора ойон эрдэбинэ Кутувья ситэ баттаан, куруттан харбаан ылла.

— Кутувья бэркэ сүүрэр, — дэһэллэр оҕонньоттор, — сиэгэннээбэр да түргэн быһыылаах.

Дьон быһыттан Тавринват тахсан, таба сототун унуоһуттан оҕоһуллубут уһуктаах уһун үнүүтүнэн далбаатана-далбаатана:

— Ким миигин кытта күрөстөнөр? — диген үгүлээтэ.

— Мин! — диэбитинэн Имтеургин тахсан, Тавринват иннигэр турунан кэбистэ.

Суон, намыһах Тавринват уонна үрдүк унуохтаах Имтеургин утарыта көрсөн турбахтаатылар.

Тавринват кыратык кэннинэн тэйдэ итиэннэ хаҕыс баҕайытык:

— Биир маамыкта сиртэн — киһини төбөҕө түһэри! — диэтэ.

— Биир маамыкта устата да буоллун.

Имтеургин хаарга маамыктатын субуйа тарта уонна биир төбөтүгэр сизэгэн тириитэ бэргэхэтин устан уурда.

Тавринват кыһаан баран үнүүтүн быраҕан кыыраппыта тийиэн, бэргэхэни таарыйбакка, хаарга баттары түстэ.

— Сыысты-ан! — диген санга аллайда Имтеургин. — Аны эн уур.

Тавринват кэлим тирииттэн тигиллибит уһун түүлээх буобура бэргэхэтин устан эмиэ хаарга уурда.

Имтеургин, тоннуу хаарга батары анныллан турар үнүүтүн ылан, туруохтаах сиригэр тийиэн, эмиэ быраҕан кыыратта. Үнүү Тавринват бэргэхэтин оройун хаарга хараҕалыы дьөлө түһэн эйгэлээн ылла.

— Хо! — диген дьон күүгүнэхэ түстүлөр. — Тавринват төбөтүн дьөлө бырахта. Сотору өлөр киһи буолбут быһыылаах.

Тавринват, тэпсэннээмэхтээн баран, кыһыл сукуна тастаах түүлээх сонун уһулу баттаат хаһыра түстэ:

— Икки маамыкта сиртэн — табаны сүрөххэ түһэри!

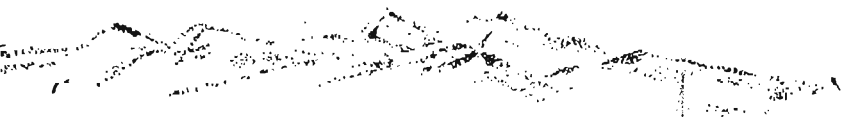
Уолаттар хаарга икки маамыкта усталаах сирин кээмэйдээн баран, биир уһугар тоһоҕо мас туруортаан, хара таба тириитин ыйаатылар.

Онтон сүр тиэтэлинэн туора ойон биердилэр.

Тавринват үнүүтүн быраҕан кыыраппыта, тириини аһары көтөн, хаарга тийиэн супту түһэн хаалла. Дьон суугунаһа, айдаарса түстүлөр.

Имтеургин киһитин диэки көрөн кэбистэ. Тавринват дьэбин уоһуйан баран салҕаластыы турар эбит.

— Аны мин уочаратым, — диген баран Имтеургин хаартан үнүүтүн сулбу тардан ылла.

Имтеургин, оннугар кэлэн, уга диэки нэлэс гынаат, ханас атафын дубук үктээн туран, үгүүтүн быраған кыйаарытта.

Үгүү, үөһэнэн кыйаадыан иһэн, имиллэх гынаат, тириини оруобуна тыыннаах таба сүрэжин туһаайытынан дьөлө көтөн табыста.

Дьон суугунаһа түстүлэр. Тыллим ыстанан тахсан, Тавринват иннигэр хаарга хойуостанан баран ойон туран, тылын көрдөрө-көрдөрө, ангар атафар кылыйбахтаата.

— Тохтоо, өссө да бүтэ иликпит! — диэн Тавринват мордьооттуу түстэ.

Онтон үгүүтүн күөрэс гыннараат, мабыһа түһэн баран, Имтеургины бырахта. Кийитэ көтөн сурулаан иһэр үгүүнү харбаан ылаат Тавринват диэки туһаайда.

Тавринват ураһатын диэки ыстанна.

Имтеургин кини сыгыннаах көхсүн лаппаакылары итиэннэ тири ыстаанын көрө-көрө күлэ турда. Онтон сапсыйан кэбистэ:

— Кус сүрэх, куотан да көрдүн! — дии-дии тобугар кыһайан Тавринват үгүүтүн тостурута тутта уонна кини хаалларбыт кыһыл сукуна сонун үрдүгэр талыр гына быраған кэбистэ.

ХШ. ТУУНДАРА БЫРААҤЫННЫҤА

Эрмечин бостууктара хаһаайын табатын үөрүттэн уон толлуу атыры арааран ураһаларга үүрэн ажаллылар. Түһүлгэ дьоно, атыырдары туттары, маамыкталарын быраған кыыраһнаттылар.

Табалар, хордурбаһа-хордурбаһа, ураһаттан ураһаба куоталлар, тонгуу хаары тоҕута тэбэ-тэбэ, туорамаары ойоллор.

Эмискэ биир аарыма хара атыыр, муннун хаарганһан баран, дьонго муоһун тоһуйда. Дьон куттанан чугуруннастылар.

— Улахан Муос! — диэн үөгүлэбитинэн Имтеургин атыырга утары ыстанна.

Таба ол-бу диэки ыйа сылдьар адаар муоһунан жүрдүөтээтэ.

Ол да буоллар Имтеургин куттаммата. Табаҕа ойодоһунан тийиэн, кулгааҕын төрдүн тарбаата.

Улахан Муос ынчыктаан ылла уонна сыыйа төбөтүн ньылаччы тутунна.

— Сымныа эрдэҕинэ тутан ыл! — диэн тула турар дьон үөгүлэхэ түстүлөр.

Таба кинилэр диэки хааннаабынан көрөн кэбистэ уонна эмиэ муоһун тоһуйда.

— Куттаныма, Улахан,— дии-дии Имтеургин табатын моонньуттан имэрийдэ.— Эйигин туора дьонно өлөртөрүөм суоҕа.

— Тут-тут! — диэн дьон эмиэ үөгүлэстилэр. Эмискэ уһун хатыс быа иһиирэн кэлэн таба адаар муоһугар эриллэ түстэ. Таба өрө туран, илин атабынан табыйбахтаан баран, тас изнинэн барда.

— Мин табам! Өлөртөрүөм суоҕа! — диэн хаһытаабытынан Имтеургин, быһабын кыыныттан сулбу ойутан таһааран, маамыктаны охсон кууһуннарда.

Маамыкта икки аҕы быһа ыстанарын кытта Имтеургин, быһабын туһпутунан, быа анар төбөтүн тутан турар Тырки диэки ойдо.

Тырки, илиитин сарас гыннараат, буут биэрдэ.

Кини, кэннин хайыһан көрө-көрө, хаарга ыраахыраах ойуталаан сүүрэн истэ.

Имтеургин соботоһун эрэ экирэппэтэх, онтон-мантан Кутувья, Каравья, Тыллим сырсан иһэллэр эбит.

Тырки, хара ураһаҕа сүүрэн тийиэт, Эрмечин дьиэтин эһэ тириитэ сабыытын арыһа тардан, иһирдэ дьылыс гынан хаалла.

Иһирдэ, умайа турар ыһырынньыктары тула, дьиэлээхтэр итиэннэ ыалдьыттар чэйдии олоролор эбит.

Тырки Эрмечин кэннигэр түһүөн икки ардыгар ураһаҕа Имтеургин, Каравья, Кутувья, Тыллим уонна түһүлгэ уолаттара көтөн түстүлөр.

Умайа турар ыһырынньыктары үрдүнэн ойон, Тыркины тараччы тутан ыллылар итиэннэ муостаҕа тардыллан турар чэйдээх чааскылар, таба эттээх, унуохтаах иһиттэр үрдүлэригэр түгүнэри сөрөөн түһэрдилэр.

— Мей! — диэн хаһытаабытынан Эрмечин, иһэ олозор чэйин тоҕо быраҕаат, ойон турда. Курууппа

курдук үлтү ыстаммыт чааскы бытархайдара икки чэй икки өрө ыһылла түстэ.

— Мей! — Эрмечин өссө күүскэ хаһытаата.

Ыалдыттар, эмиэ чааскыларын тоѳута быраѳа-быраѳа, ураһа эркиннэригэр кэннилэринэн тэйэн биердилэр.

Биир ыһырыннык түгнэри түһөн умуллан хаалла, иккиһэ күүстээх тыал түспүтүн курдук симирик-тээтэ.

Уһун баттахтаах ыалдыт, уоһун иһигэр тугу эрө бокуойа суох ботугуруу-ботугуруу, сонун энэрин Кутувья батты түспүтүн ороото.

— Эн тоѳо мин табаларбын өлөртүүгүн? — диэн хаһыты-хаһыты, Имтеургин Эрмечин иннигэр быһаҕын килбэчиннэттэ.

— Эйиэннэрэ буолуохтара диэбэтэҕим ээ, — диэтэ Эрмечин, Имтеургин илиитин киэр садьыйа-садьыйа. — Туундараѳа бостууга суох таах сылдыалларын мин харайбатаҕым буоллар, син биир бөрө аһылыга буолбут буолуо этилэр.

— Хата бэйэн бөрөҕүн! Мин табаларбын киһи барыта билэр. Табаларбын аҕал!

Эрмечин көхсүн этиттэ, ыгылыйда:

— Мин бөрө буолбатахпын. Хас табан сүппүтэй да, соччону мин үөрбүттэн ааҕан ыл.

— Ылыам. Кутувья, Тыллим, чэ таба үөрүгэр барыаҕын, — диэн баран Имтеургин тахсар аан диэки эргиллээри гынан эрдэҕинэ Эрмечин тохтотто:

— Мин ураһабар улахан бырааһыннык, — диэтэ кини. — Мааны ыалдыттардаахпын, эн эмиэ миэхэ мааны ыалдыт буол.

Имтеургин бэйэтин дьонун диэки көрөн кэбистэ уонна эттэ:

— Бэйэҕит барын, дьиэлээн, оттон мин хойутуу тийиэм.

Өрүүлээх хара баттахтаах, үрдүк уңуохтаах, кыһыл сирэйдээх дьахтар быыстан тахсан уоту көннөрдө. Сиртэн таас бытархайдарын хомуйда, онтон, кэтит хаптаһын үрдүгэр ниэрпэ тириитин тэлгэтэн баран, саҥа иһити-хомуоһу уурталаата.

Ыалдыттар эмиэ чаанньыгы тула олордular. Эрмечин Имтеургины бэйэтин кытта сэргэстэһиннэри олордон баран, сылаах эти чугаһата тардан биердэ.

Атыһыт Имтеургин диэки көрөн кэбистэ итиэннэ, күлээри мүчүҥнүү-мүчүҥнүү, дьааһыктан толору ыраахтаабы уулаах бытыылканы ылан чааскыга кутта.

Бастаан уһун баттахтаах киһи, хантаччы туттан, харабын мунунан көрөн олорон, чааскыны хантас гыннаран кэбистэ уонна хап-сабар таба этин тоорохойун хап гыннараат бокуойа суох ыстаан кумугулдьутта. Дьэ уонна өрө тыынан кэбистэ.

Кини кэнниттэн кугас баттахтаах ыалдыт чааскыны ылан дорбоччу туттубут уоһугар даҕайан, чэй курдук, сыпсырыйан истэ.

Кыһыл эппилиэттээх киһи айабын киэнник атан, күөмэйин көҥкөтөн баран, чааскылаах арыгыны таннары тутан кэбистэ итиэннэ, аһыырҕатан, харабын быһа симнэ.

Оттон чааскы Имтеургинга тигистэ. Кини арыгыны сытырҕалаан көрдө, кугас баттахтаах киһи диэки харабын кырыытынан кылап гыннаран көрөн ылла итиэннэ чааскытын киэр аста.

— Ис! — диэтэ онуоха Эрмечин. — Уохтаах, үчүгэй уу. Нуучча ыраахтаабыта иһэр уута.

Имтеургин чааскыны ылбата.

— Ис! — диэтэ Эрмечин иккистээн. — Эһ мин ыалдытым буолабын, табаларгын төттөрү биэриэм.

Имтеургин иһэн кэбистэ уонна чочумча айабын атан олордо.

Оттон ыалдыттар, Эрмечин эмиэ, бөдөҥ гына кырбаммыт эти харса суох хабыалыыллар, күлсэ-күлсэ тугу өрө кэпсэтэллэр.

Эмискэ, ураһаба киирэр аанга саба түһэн турар тириини арыһа баттаат, Тырки үөгүлээтэ:

— Эрмечин! Табалары өлөртүү табыс.

Эрмечин ойон турда уонна Имтеургины сиэбиттэн тардыалаата. Иккиэн ураһаттан тахсыбыттара: тэйиччи, хаарга табалар тэпсэҥэлэхэ тураллар эбит.

Иккилии табаны, муос-муостарыттан кирис бынанан ииччэх-бааччак гына кэлгийтэлээн, утарыта туруортаабыттар. Кинилэр аттыларыгар хара сиэгэн тириитин бүрүммүт кыра киһи эргичинни сылдьар.

Кутувья сүүрэн кэлэн Имтеургинга:

— Аҕаа, ити биһиги табаларбыт! Көр, ол Кыһыл Харах, Чукуулаах, оттон ол Токур Кутурук — бары биһиэннэрэ тураллар дии, — диэтэ.

Имтеургин уолун истэ да барбата. Сизэгэн тириитин бүрүнэ сылдыар киһини санныттан харбаан ылан: — Мей, ойуун, табаларгын өлөртөө! — диэн үөгүлээтэ.

Ойуун, бүрүнэ сылдыар тириитин анныттан илиитин таһааран, табаларга тийдэ.

Күн тахсар сирин диэки эргиллэн, чохчойон олорон тугу эрэ ботугураата.

Онтон биир табаҕа чугаһаан, кулгаабын төрдүн сыатын, арҕаһын бигээн көрдө, эмиэ тугу эрэ ботугураата уонна уһун муос быһаҕы ойоһоһугар батары саайда.

Ити курдук муос муостарыттан холбуу бааллан турар табалары барыларын өлөртөөтө.

Ураһа-ураһа аайыттан быһах, хочуол тутуурдаах дьахталлар тахсан, хаппыт мутугу уонна кууран хаалбыт былырыныҕы таба муоһун хомуйан, улахан кутаалары отуннулар.

Кутаалара үчүгөйдик умайбытын кэннэ, дьахталлар табалар тириилэрин сүлэн, хаана сүүрэ сылдыар сибиэһэй эти хочуолларга хаалаатылар.

— Мей! — диэн Эрмечин дьону ыныртаата. — Кэлин, быарда сиэн.

Эр дьон, дьахталлар, оҕолор кутаалары тула үмүрүһэн, таба быарын, сүрөҕин, бүүрүн, интирин сиикэйдии сиэн бардылар.

Имтеургин Эрмечинниин сүрдээх эмис бүүрү икки өттүттэн тутан анардаһан баран, улахан лоскуйдары биирдиитэ уобан кэбистилэр.

— Эмис да эбит, — диир Эрмечин.

— Үчүгэй, — диэн Имтеургин сөбүлөһөр.

Пельпеллээх Каравья, хара сыһа-сыһа, таба хара быарын, оттон Кутувьялаах Тыллим таба кэлин атабын ингирдэрин сулуйан сиэтилэр.

Кэлии дьон эмиэ ураһаттан тахсан, кутаа аттыгар олорон, таба чоңкуларын хайыта охсон ууллаҕас сиһини сиэн салбаныстылар.

Оттон били бастакы наартаҕа олорон кэлбит кылгас атахтаах суон ыалдыт уһуктаах, эриллээҕэс муостардаах таба төбөтүн төкүнүтэн аҕалан эргим-ургум көрдө, онтон быһаҕынан хангас хараҕын оҕон ылан айаҕар укта.

Улахан баҕайы хараҕы уобан, омурда күлтэйэн таҕыста. Кини кытаанах төгүрүк хараҕы дэлби ыстаары гынар да, халтарыннаан биэрэ сылдьар.

Кыайан таба ыстаппакка эрэйдээтэ. Ону ыалдьыт сөмүэтинэн өйөөн тылыгар кыһарыйан хам ыстаата.

Таба хараҕа ньолбойон-ньолбойон баран дэлби ыстанан, ыалдьыт айаҕын иһигэр туустаах уу туола түстэ. Кылгас атахтаах ыалдьыт ону «кылк» гына ыйыстан баран салбанан кэбистэ уонна тэмтэрийэ-тэмтэрийэ ордостон туран кэллэ. Кини итирик эбит.

— Тустуом этэ! Ким күүстээх баарый, тахсын! — диэтэ кини, илиитин быластаан баран.

Онтон, эспиэт күүтэ барбакка, түүлээх тас сонун уонна сизэрэй сукуна сонун уһулла. Муус маҕан этэ бүтүннүү түүнэн саба үүммүт эбит, оттон лэнкэллибит төбөтө мыччыстыбыт бөҕө-таба моонньугар симиллэн хаалбыт курдук.

— Чэ, ким тустуон баҕарар? — диэн баран түөһүн, саннын таптанна.

— Мей, — диэтэ Эрмечин, — түргэнник тахса охсун. Ыалдьыт дьагдьайа.

Дьон, тылларыттан маппыт курдук, саҕата-ингэтэ суох, суон моойдоох кини одуулаһан турдулар.

Эмискэ кырдыаҕас Тавринват:

— Кутувья, таҕыс! — диэн ордоотоото.

Кутувья хардарбата.

— Хайа, куттанаҕын дуу? — диэтэ Тавринват. — Кутуйаҕы сиэтин дуо?

Кутувья аҕатын диэки көрөн кэбистэ.

Имтеургин кутаа аттыгар, атаҕын тумсун көрөн, умса түһэн олорор.

Кини аат эрэ харата сапсыйан кэбистэ уонна, төбөтүн өндөппөккө олорон, утуйа сытан түлэгэдийбит кини курдук:

— Таҕыс, Кутувья. Хаарга буккуйа түһэн биэр! — диэн үлүгүнэйдэ.

Кутувья иннин диэки хардыылаата, эргиччи көрүтэлээн кэбистэ уонна аа-дьуо арбаҕаһын уһулла.

Ыалдьыт, икки илиитин иннин диэки уунан, кинини кэтэһэн турда.

XIV. СААЛАР УОННА ҮНГҮҮЛЭР

Кутувья хаарга ситэ тирэжин да була илигинэ суон ыалдыт, ойон кэллэ да, санныттан харбаан ылла. Кутувья тизрэ чинэрийэн баран, киһитин кэнниттэн, ыстаанын куруттан ылан өрө көтөҕөн таһаарда.

— Кутувья, кытаат! Охторо оҕус түргэнник! — диэн дьон хаһыытаһа түстүлэр.

Кутувья киһитин икки өттүгэр бизрэннэтэн быраҕан көрдө да кыайбата, эмискэ бэйэтэ тэмтэрийэн, суулбутунан барда.

Анар атаҕын тас өттүттэн киһитэ кыбыс-кытаа-нахтык хатыһа сылдыар.

Кутувья умса баран түстэ. Суон киһи тутуспутунан батты түстэ уонна икки илиитинэн баттаҕыттан, сэнгийэтиттэн бобо харбаан баран төбөтүн эрийдэ. Эмискэ туох эрэ хар гынар тыһа иһилиннэ да, Кутувья сирэйэ үөһэ диэки буола түстэ.

— Казак куһаҕаннык туһунна, хатыйда! Иккис-тээн туһуннуннар, — диэн дьон айдаарса түстүлэр.

Суон киһи аа-дьуо туран, кэннин диэки хайыһан көрбөккө эрэ, Эрмечин ураһатыгар барда.

— Кутувья, тур! — диэн үөгүлээтэ Пельпель.

Кутувья турбата. Муннунан-айаҕынан хаана барда. Пельпель кини аттыгар кэлэн чохчойон олорон, төбөтүн хамнатан көрдө уонна:

— Төбөтө босхо баран хаалбыт, — диэтэ.

— Суон ыалдыты өлөрүөххэ! Тоҕо куһаҕаннык туһунна! — дьон аймалаһа түстүлэр.

— Кими өлөрдүлэр? — дии-дии Имтеургин нэһиилэ уйуттан туран кэллэ.

Киниэхэ ким да хардарбата.

Дьон Эрмечин ураһатыгар ыстаннылар. Тыллим ким-хайа иннинэ сүүрдэ.

— Тохтоон! — диэн үөгүлүү түстэ Эрмечин. — Ыалдыттар тута өлөртүүр дьулаан саалаахтар! Биһиэхэ алдыархай аанһыа!

Кини ураһа эһэ тириитэ сабыылаах ааныгар туора турунан кэбистэ.

Тыллим кинини саннынан үтүрүйэн кэбиһэн баран, эһэ тириитин тоҕо тардыбыта — төбөтүгэр саба түстэ.

Ураһаттан кыһыл эппилиэттээх ыалдыт өнгөс гынан, саа уоһун быктаран баран, тугу эрэ улаханлык

үөгүлээтэ. Дьон кэннилэринэн чугурунчастылар уонна, эмискэ эргиллэ баттаат, үрүө-тараа сырыстылар. Ураһа ааныгар Эрмечин суос-соботоҕун туран хаалла.

— Үгүүлэрин ыла сүүрдүлэр,— диэтэ кини ыалдытыгар,— эһигини барыгытын өлөрүөхтэрэ.

Ыалдыт хап-сабар эргиллээт бэйэтин дьонугар үөгүлээтэ:

— Ыттары бөлэмни охсун! Барабыт!

Ыалдыттар бары, өрүкүнэһэн тахсан, ураһа кэннигэр ыстаннылар уонна бокуойа суох ыттарын сүөртөлөөтилэр. Куттаммыт ыттар ыйылаһа түстүлэр, тула холоруктаатылар, аалыктарын иирсигиннэрэн кэбигэн бэйэ бэйэлэригэр тиистэринэн түһүстүлэр.

— Поть! Поть! — дэһэ-дэһэ, ыалдыттар күүстэрэ баарынан ыттарын тардыалыыллар, ол-бу диэки бырадаттыыллар.

Онтон аалыктарын наарталарга баайдылар уонна ыттарын сүүрдүбүтүнэн наарталарыгар одоро түһэ-түһэ киэр ыстаннардылар.

Ити түгөнгө ураһалартан үгүү, быһах, мас тутуурдаах түһүлгэ дьоно тахсан, иккилии-үстүү буола-буола, наарталары күөйэ сүүрдүлэр.

Ону баара, бастакы наартааттан кыһыл эппилиэттээх киһи, өндөс гынан, Тыллимы ытан хабылыннарда.

Тыллим туора ойоот үгүүтүн бырахта да, наартаҕа тиэрдибэтэ — хайы-үйөҕө ыраата охсубут.

— Көнникилэри тутун! — диэн хаһытаһа-хаһытаһа, дьон кэлин наарталарга ыстаннылар.

Имтеургин, Пельпель, Каравья буолан кылгас атахтаах уонна хатыгыр ыалдыттар наарталарын төгүрдүлэр. Эмискэ утуу-субуу иккитэ саа тыаһа дэлбэритэ барда. Туундара ол ньиригириттэн титирэстииргэ дылы гынна. Дьон туора ойон биэрдилэр. Кинилэр үгүүлэрин күөрэс гыннарыахтарын икки ардыгар эмиэ саалар тыастара дэлбэритэ бардылар.

Дьон ураһаларын диэки төттөрү тэбиннилэр. Арай соботоһ Имтеургин эрэ наартаны экирәппитин кубулуптата.

Кини, эмискэ хорус гынан тохтуу биэрээт, маһыа түһэн баран үгүүтүн быраһан кыыратта. Кылгас атахтаах киһи наартаҕа сирэйинэн умса баран түстэ. Кинини кытта кэккэлэһэ олорон иһэр киһи, хаһыра түһэн баран, салгынгга ытан сатарытта.

Саа тыаһыттан, дьон хаһытыттан куттаммыт ыттар сирэйдэрин хоту ыстанан кэбистилэр уонна, сотору буолаат, хаар күдэригэр кэстүбэт буоллулар.

XV. ТИХЭХ СУОЛУГАР АТААРЫ

Эрмечин ураһатыттан сиэгэн тириитин бүрүммүт кыра унуохтаах киһи тахсан, далбааты-далбааты, дьону ыныран үөгүлээтэ:

— Манна кэлин! Кутувьяны атаарыахпыт.

— Ити ойуун хаһытыыр, барыабын, — диэтэ Каравья.

Тыллим, Пельпель уонна түһүлгэ атын да дьону, сэрэммит курдук, Кутувьяҕа чугаһаатылар. Кутувья аттыгар хайы-үйэбэ Имтеургин, Кух, Рультына уонна Каравья кэргэнэ олороллор эбит. Туох да саҕа-ингэ суох, арай дьахталлар саннылара дьыгинниир.

Ойуун кэлэн Кутувья төбөтүн уҕа-хаҕас диэки эргичиннэтэ. Онтон куруттан муос быһабын ылла, тугу эрэ ботугураата уонна хабарбатын батары аста.

Илиитигэр хара өһөх хаан сүүрдэ.

Ойуун илиитин хаарынан соттон кэбистэ уонна эттэ:

— Кутувья! Ыраах суолгар аттан, халлаанга табата манаар. Элбэх элэмэс табалаах буол. Үөһээ биһиги кырдыаҕастарбытыгар эт: үчүгэй сайыны аҕалынар.

Дьон ойууну истэ-истэ Кутувья өлүгүн одуулаһаллар.

Онтон, ойуун ах барбытын кэннэ, бары суку-сакы ураһаларыгар тарҕастылар.

Түһүлгэлэригэр кэлээт, Имтеургин, Каравья уонна Пельпель буолан Эрмечин хара ураһатыгар аастылар.

Эрмечин быһыһын иһигэр соботоҕун олорор эбит. Ыраахтааҕы уутуттан төбөтө ыалдьара сүрдээх.

— Табаларбын аҕал! — диэбитинэн Имтеургин ыһырыныннык аттыгар олорунан кэбистэ.

Эрмечин чаанньыкка симиллибит хаартан ытыһан ылан ыстаата, сүүһүн сотунна уонна эттэ:

— Эн табаларгын бэзэхэе сиэбиппит дии.

Имтеургин Каравьялаах Пельпель диэки хардарыта көрүтэлээн кэбистэ уонна:

— Сиэбит да буолуоҕун. Атын табаларда ажал,— диэтэ.

— Кини сөпкө этэр,— дэстилэр хап-сабар Каравьялаах Пельпель.— Киниэхэ атын табалары биэриэххэ наада.

— Харыһыйарынан харыһыйбаптын да, кини табаларын бэзэхэе сиэбиппит,— диэтэ Эрмечин.

Онтон, туран, эркингэ ыйаанан туран алтан төбөлөөх токур хамсатын ылан, кырбаммыт табах уурунан тардан бусханнатта.

Сүрдээх өр табахтаата. Эмиэ да күөх буруону эҕирийэн ылан муннунан таһааран унаарытар, ол быһыһыгар сөтөллөн хахсайар, силлиир-хаахтыыр, хамсатын уоһун икки өттүгэр уларыта-уларыта соппойбохтуур.

Онтон хамсатын күлүн ытыһыгар тэбээн баран, салаан ньэлип гыннаран кэбистэ.

— Эн табаларгын бэзэхэе бары тэнгэ сиэбиппит,— диэтэ кини табадын күлүн ыйыстан кэбиһэн баран.— Бырааһынньык этэ дии. Эн бэйэн эмиэ сиэбитин, кэргэкинг эмиэ сиэспитэ. Оттон муостарын барытын бэйэн уолун өлүгүн тула уурдугут. Эн табаларгын мин мэлиппэтэдим, төрөһүт уолгар Кутувьяҕа биэртиң.

Имтеургин, Каравья, Пельпель саҕата суох сирэй сирэйдэрин эрэ көрсөн кэбистилэр. Онтон бары ойон туран таһырдыа тилир гыннан хаалдылар.

Имтеургиннаах Каравья бииргэ бардылар, Пельпель кинилэртэн туһунан барда.

Эрмечин ураһатыттан тэйэн баран, Каравья Имтеургинна этэр:

— Чэ табаларгын биэрбөтүн даҕаны. Биһиги аны бииргэ көһө сылдыахпыт.

— Суох,— диир Имтеургин.— Мин соҕотоҕун да көһө сылдыам.

— Ыалым, туох диэн эттэний, табан аҕыйаҕа бэрт дии. Хайдах көһөн сылдыанҕый?

— Табам аҕыйағынан аҕыйах да, бултуом, кыылдыам.

Кинилэр Каравья ураһатыгар тийэн кэллилэр.

— Тыллим! — диэтэ Каравья.

Ураһаттан кини төбөтө быкта.

— Тыллим, — диэтэ Каравья киниэхэ туһаайан. — Мин икки табабын Имтеургинга көлүйөн биэр, бэйэн табаларгын Рультынаҕа уонна өссө икки табата Кухха көлүйтэлээ. Кинилэр туспа сылдыһах буолаллар.

— Ээх! Сөп! — диэтэ Тыллим.

Эр дьон табаларын көлүйүөхтэригэр диэри дьахталлар ураһаны хомуйан, дьиэлэрин малын-салын кытта наарталарга тиэйдилэр. Онтон бары, ураһа онно харааран хаалбытыгар олорон, бэргэхэлэрин, улахан тыс үтүлүктэрин кэртилэр.

Имтеургин Кузу тоңолобуттан таарыйан баран:

— Тынатвалы ыалбытыгар хааллардахпытына хайдаҕый? Кутувьябыт аны суох, хайдах аһатан-сиэтэн илдьэ сылдыһахпытый? — диэн ыйытта.

Кух арбаһаһын сиэжинэн хараһын соттон баран аат эрэ харата:

— Хааллын даһаны, — диэтэ.

— Каравья, — Имтеургин ыалын диэки эргиллинэ. — Тынатвалы илдьэ хаалың, эһиэхэ сылдьан улааттын.

Каравья кэргэнэ кыһы кетөбөн ылан бэйэтин ураһатыгар илтэ. Тынатваль кини санныгар төбөтүнөн сыста түһээт ытаан барда.

Көлөлөөхтөр хонуннулар.

Тыллим Каравьялыын кинилэри батыстылар.

Имтеургиннааһы түһүлгэ тас өттүгэр диэри атааран баран, тохтоотулар.

— Саас Муос күөлүн аттыгар көрсүөхпүт, — диэтэ Имтеургин.

— Сөп, — диэтэ онуоха Каравья. — Сааскыга диэри мин Кииннээх күөл тулатынан сылдыһам.

Оннуларыттан хоннубуттары кэннэ Кух наартагыгар иннэри түһэн кэннин хайыһан баран:

— Ыалбыт, Тынатвалы үчүгэйдик аһат, улааттын! — диэтэ.

XVI. ИЧЧИТЭХСИЙБИТ СИР

Имтеургин итинтэн кыһыңгы өттүгэр, булт соноругар, наар тыа сабалата көһө сырытта да мэлийдэ. Сүүрэр атахтаах да, көтөр кынаттаах да хаар анныгар

утуйа сыттактара. Имтеургин үнүүтүн тайахтанан, уткучиннарын сүгэн, хаары бүрүнэн турар ньирээйи мастары быһһынан, талактары сирийэн көрө-көрө, хас хаар бөллөүтүн тобута тарда-тарда, күнү күннүктээн кэрийэр да, кыыл суола биирдэ да түбэспэт.

Арай тула тыал кылбаарыччы хастаан кэбиспит хаара биир кэм мэндээрэр.

— Сир-дойду иччитэхсийбит даҕаны, куобах да, курупааскы да мэлийбит,— диир Имтеургин.— Хайдах олоруох бэйэбитий?

Кух таас өтүёнэн таба кур уңуоҕун үлтү сынһан, оргутан, ол миининэн дьонун аһатар.

Аччыктаан, өлөр-хаалар күн тирээбитигэр Имтеургин биир көлүнэр табатын өлөрдө.

Дьон, эт сиэн, харахтара эмиэ сырдыы түстэ.

Кух табатын этин сүһүөхтэринэн араартаан, ойоҕоһун, холун, буутун, арҕаһын, моонһун, төбөтүн уонна атактарын араартаан тонортоото. Хаанын, өссө да ситэ буспакка сылдыар лабыкталаах ханныгар кутан, хаарга көмтө. Оттон оһоҕоһун, сааһын сыһан, барытын туспа уурда.

Дьэ ураһа дьоно балайда аһылыктана түстүлэр. Кух күн аайы биирдии кырбас таба этин киллэрэн буһарар.

Оттон Имтеургин күн тура-тура, куолутунан, тыа саҕатын кэрийэр. Булт адьас мэлигир — кыыл арҕа-ыттан, хороонуттан өссө да тахса илик.

Эттэрэ бүтүүтүгэр Кух табатын оһоҕосторун, хаартан хаһан, өлүү-өлүү тоһута охсон буһарда. Нөнүө күнүгэр табатын ханнын үлтү кырбаан үөрө онордо.

Ити күн Имтеургин дьиэтигэр киэһэ хойут төнүннэ.

Кини атаҕа дыгдаччы иһэн хаалбыт. Аччыктаан хараҕа ирим-дырим буолан ылыталыыр. Бары йоронгаларыгар ыһырынныгы тула олорунан кэбистилэр. Кух таба ханнын лабыктатыттан, хаантан уонна бытархай гына кырбаммыт харынтан онһууллубут үөрөни миискэбэ кутан ортолоругар олордон биэрдэ.

Имтеургин кылгас уктаах муос хамыйаһынан баһан айаҕар чугаһатан сыллаан көрдө, амсайда уонна, хараһын быһа симэн баран, ыйыстан кэбистэ. Онтон өссө хаста да баһан истэ уонна таһырдыа ойон тахсан, хаары ытыһан ылан, айаҕар батары биэрдэ.

Ураһаҕа киирэн баран:

— Амырыын ас эбит, — диэтэ.

Хас да күн итинник үөрөнөн аһылыктаннылар. Онтон эмиэ быстардылар.

Өссө биир табаларын өлөрдүлөр.

— Табабыт адьас аҕыйах хаалла, киһи ангар илиитин тарбахтарынааҕар да аҕыйах, — диир Имтеургин. — Хайдах киһи буолуох бэйэбитий?

— Дьон көрдөөн көрдөххүнэ хайдаҕый? — диэтэ онуоха Кух.

— Сөлкө эттинг ээ. — Имтеургин сэнээрэ иһиттэ. — Дьон көрдүү барыһыбын.

Киһи, ордон хаалбыт түөрт табатыттан иккитин көлүнөн, иккитин сэтиилэнэн, туундараҕа дьон көрдүү барда.

XVII. АТЫН ЫАЛ УОТА

Имтеургин күнү быһа айаннаата. Ыкса киэһэ, суолугар элэн-сэлэн түбөһитэлиир сэппэрээктэр, мастар көстүбөт буолбуттарын кэннэ, дьэ тохтоото.

Табаларын сыгыһааххаан уһун бынан өттөөн кэбистэ. Табалара, хаары табыһа-табыһа, будьурхай үрүҥ лабыктаны сиэн хардырҕаппытынан бардылар. Оттон Имтеургин бэйэтэ, бэргөһөтин өссө умса тардынан баран, хаары дьөлө хаһан сытта.

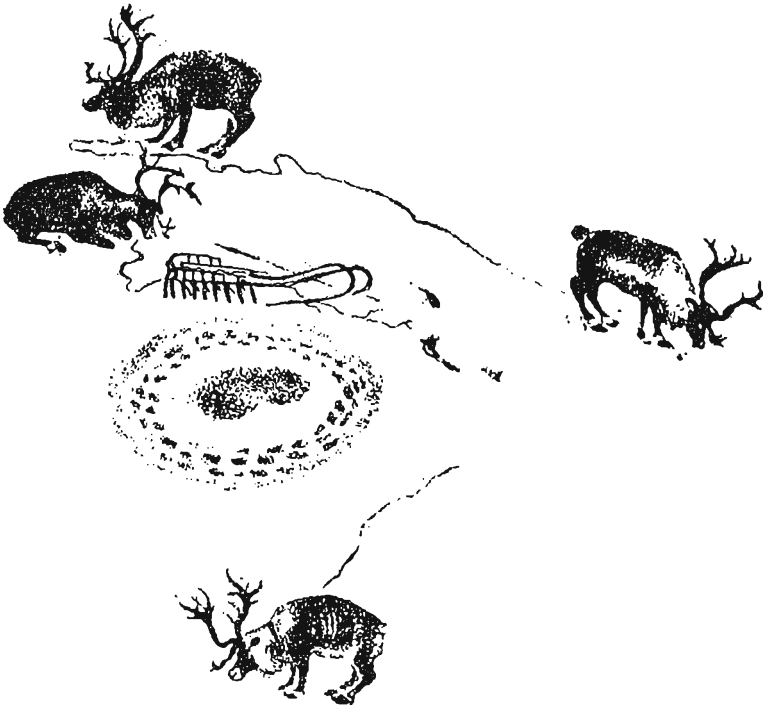
Хаар иһигэр аһаҕас халлаан аннынааҕар быдан сылаас. Имтеургин кыратык нуктаан ылла. Онтон илиилэрэ, атахтара токуччу тонгон хаалан, хаарыттан оронон тахсан ойуоккалаата. Икки атаҕынан хардарыта өрүтэ ыстаналаата. Куобах курдук, икки атаҕын холбуу тутан да, тайах курдук, хардарыта өрүтэ көтөһөн да тэйиэккэлээтэ.

Арыый ирэ түһөн баран эмиэ хаар анныгар киирдэ. Атахтарын хомуйа туттан баран, ити курдук сарсыардаанга диэри олобутунан хонно.

Халлаан сырдыгыта, эмиэ табаларын көлүйөн, суолугар турунна.

Суола хаар көмпүт сэппэрээктэрин быһыһынан, халын хомурактары итиэннэ сэдэх мастары кыйа эрийэ-буруйа барар.

Икки-үс түүн хаарга уота суох хонон, Имтеургин баһыттан атаҕар диэри адьас бөһүөрөн барда.

Тангаһа халын гына килэччи мууһурда. Бэргэхэтэ, арбаһаһын сағата, уолуга кырыаран мууһунан хаарыйталыыр. Кырыата улам тэнийэн ыараан, үөһэттэн аллараанна диэри тангаһа бүтүннүү үрүн элэмэс буолан хаалла.

Үтүлүктэрэ, түүлээх кээнчэлэрэ, арбаһаһа хороччу тононор, этин быһыта хаарыйаллар.

Имтеургин наартатыттан түһэн сүүрэ түһээри гыммыта — атахтара тобуктарынан бокуппат буолбуттар. Аҕыйахта хардыылаат, эмиэ наартатыгар төттөрү күөлэһис гынна.

Сытан эрэн илиилэрин, атахтарын наарта кырыытыгар охсуолуур, тэбиэлиир да, тарбахтара ыарыыны билбэт гына тонгон хаалбыттар.

Имтеургин ах барда. Хамнаабакка эрэ сыппахтаата. Онтон төбөтүн өндөтөн, тула өттүн көрүннэ.

Туундара былаһын тухары биир кэм хаар да хаар — ураһа да, буруо да көстүбэт.

Сирэ иннэйэн, үөһэ тахсан халлааны кытта силбэһэргэ дылы гынар.

— Тонгон өлөр буоллум, — дииэн санаа Имтеургин өйүгэр охсуллан ааста. — Дьону булбат киһи буоллум.

Эмискэ табалара, бастарын өндөтөн, көхсүлэрин тьаһатаат, ыстанан кэбистилэр.

— Бөрөлөрү биллэхтэрэ, — дии санаата Имтеургин. — Бу Истээх күөл. Манна киһи суоҕа чэхчы, хата бөрө үгүс буолуохтаах.

Табалар илдьи тэпсиллибит хаарга таҕыстылар.

Имтеургин караһын туора-маары сотунна, кылааманын, хааһын кырыатын илбиннэ, онтон арай буруону көрдө.

Табалара өссө түргэтээтилэр. Онтон көп түүлээх хара таба тириитэ ураһа аттыгар кэлэн тохтоотулар. Сэргэстэһэ, холбуу бааллыбыт икки наарта үрдүгэр күөх ураһа турар. Ураһаттан ураһа икки ардыгар арбаһын түүтэ хара улахан күрөҥ ыт аа-дьуо мөлбөрөҥнүүр.

— Бу Эрмечин ураһалара, — диир Имтеургин табаларыгар. — Мин киниэхэ киирбэппин.

Кини, ньуоҕутун дьигис гыннаран, табаларын быһа кымньыылаат ааһа турда.

Сотору буолаат дьон, таба суола сүттэ. Тонгуу хаарга таҕыстылар.

— Эрмечини кытта ыаллыы ити билигин хайалара олордобой? — дии саныыр кини.— Баҕар, Тавринват буолуо да, киниэхэ да киирбэппин.

Тымныы обургу Имтеургины өссө ордук ыбылы ылла. Хаастара, кыламаннара муус кыаһаан буолла. Онтон эмискэ эмиэ буруо сыта саба биэрдэ.

Имтеургин үөгүлээт табаларын буруо диэки салайа тутта.

Хаарга хара ураһа, ол аттыгар күөх ураһа барыһан тураллар. Ураһалартан сылаас салгын илгийэр. Арҕаһын түүтэ харалаах күрэн ыт ураһаттан ураһаҕа сүүрэкэлиир.

— Төннөн кэлбиккит дии, сутаакылар,— диэн Имтеургин табаларын мөҥөр.— Сынньаныаххытын баҕарабыт дуо? Эмиэ Эрмечингэ аҕалбыккыт дии.

Кини табаларын төттөрү эргитээри гынан көрдө да, буолумматылар, хахсыһа-хахсыһа хаары табыһ-бахтаатылар.

Имтеургин наартатыттан түһэн ньуоҕутун хаарга бырахта.

— Чэ, уоскуйа түһүн,— диэтэ табаларыгар.— Мин ыалга киирэн илиибин ититэ түһэн, таһаһым кырыатын көбүрөтинэн эрэ тахсыам. Онтон эмиэ салгы айанныахпыт.

Хара ураһаҕа киирэн эрдэҕинэ ыт ойон кэлэн саба түспүтүн хаһыйан кэбиһэн баран, Имтеургин иһирдэе киирдэ.

Өрүүлээх хара баттахтаах дьахтар, Эрмечин кэргэнэ, Имтеургин бэргэхэтин, этэрбэһин, арбаһаһын устан, маһынан мууһун тоһоон тэбээн баран куурда ыйаата. Онтон ыалдытыгар чэй кутта, буспут эт уурда.

Итии чэй Имтеургин этин сааһынан дьырылаан киирдэ. Унуоҕа-иниэҕэ уулан, этин ситэ сиэбэккэ, суулан түстэ да мунна тыаһаабытынан барда.

Нөҥүө күнүгэр биирдэ уһугунна.

Ураһа аан диэки өттүгэр Эрмечин таба чоҥкутун быһаһынан хайыта охсон силиитин сии олорор эбит.

— Йэтти! Кэлбиккин дуу? — диэтэ кини, Имтеургинга, чоҥку ууна-ууна.

— Ыык! — диэтэ Имтеургин.

Кини чоҥкуну ылан быһаһынан хайыта охсон уулаһас силиини сиэбитинэн барда.

Дьахтар итии аһылык тарта. Эр дьон иккилии таба тылын кытта биирдии бөдөн кырбас түөс этин сиэтилэр. Онтон дьахтар чэй кутуталаата. Эр дьон, тонҕ быары сии-сии, чэй бөҕөнү иһэн сырылаттылар.

Аһаан баран кинилэр иккиэн табахтаатылар.

— Теһе үчүгэйдик сылдыаһын? — диэн Эрмечин бастакынан сана таһаарда.

— Бөрүкүтэ суох, булт мэлийдэ, — диир Имтеургин.

Эрмечин баһын быһа илгиһиннэ, табаһын буруутун диригинник эһирийэн ылла уонна ыйытта:

— Таба наада буолаарай?

— Ыык, наада этэ.

Эрмечиннээх Имтеургин өссө биирдиитэ табах уурунан тартылар.

— Хата, бииргэ көһө сылдыаһ, — диэтэ Эрмечин.

Имтеургин, эй да, ээх да дии охсубакка, хамсатын умнаһын өссө кытаанахтык ытыран олорбохтоото.

Эрмечин кинини тонголоһуттан ылла уонна:

— Ыаллы буолуохпут. Эн үчүгэй бостууккун, — диэтэ.

Имтеургин быһаарыыта суох ыгыранан эрэ кэбистэ уонна туран кэллэ.

Кини ураһаттан тахсан, табаларын көрдүү барда.

Табалара чугас, Эрмечин үөрүгэр бааллар эбит. Төрдүөн да харахха быраһыллар ала-чуо бэлиэлэр: ойбоһосторо дьырдыгынаан, истэрэ-үөстэрэ хапсыһан, өкчөһөн, атын табаларга холуйдахха, олус көтөхтөр. Оттон биир саамай көтөхтөрө, сыппыт сириттэн кыһан турбакка, муһун эрэ хамсатар.

Имтеургин ити табатын көрөн турбахтаата уонна ураһаҕа төнүннэ.

— Сөп, — диэтэ кини Эрмечингэ. — Ыаллы да буолуох. Оччотугар, бастаан мин ураһабын баран аҕа-лыахха наада.

— Иккиэн барыах, — диэтэ Эрмечин. — Саамай аллаах табаларбын көлүйүөм.

Имтеургин барбытын кэннэ дьахталлар табаларын этин, буотарагын тобоһолоостулар.

— Хаһан да маннык быстара илик этибит, — диир Кух. — Урут эр киһибит икки этэ, билигин кимэ да суох хааллыбыт.

— Эйиэнэ төннүө буоллаҕа дии,— диир онуоха Рультына.— Оттон мин кийим ыраах олорор, куһаҕан дьон, Эрмечин ыалдьыттара өлөрбүттэрэ.

Рультына иэдэстэринэн сүүрэн түһэр хараҕын уутун хатыылаах сиэхтэринэн туора-маары соттор.

Астара адьас быстан хаалан, дьахталлар икки күн тугу да үссэммэккэ олордулар. Хам хаа-дьаа таһырдыа тахсан, кулгаахтарын хаарга даҕайан, таба туйаҕын тыаһын иһиллиллэр да, туох да биллибэт. Дьахталлар төттөрү киирэн ураһаларын ортотугар уот оттон, Имтеургин хаһан кэлиэбин уонна тугу аҕалыаҕын таба уңуоҕунан барыһыйдыылар.

Кубарыччы хаппыт таба саннын хаптаҕайын уңуоҕун уот үрдүгэр туталлар уонна төнкөйөн туран бо-тугуруулар:

— Тэҕил сирдэринэн сылдыбытың, үгүһү көрбүтүн, элбэҕи билэҕин. Этий биһиэхэ: оҕонньорбут ханан айаннаан иһэрий, наартатыгар туохтааҕый? Биһиги диэки айаннаан иһэр буоллаҕына үөһээ өттүн уһуйдун. Атын сиргэ баран иһэр буоллаҕына аллараа өттүн уһуйдун. Наартата толору таһаҕастаах буоллаҕына улаханлык уһуй. Оттон туох эмэ куһаҕанга түбэспит буоллаҕына тосту ыстан.

Сарын хаптаҕайын уңуоҕа харааран-харааран баран, олус итийэн, хайыта барар. Дьахталлар хас жайа ыстаммыт сирин кыҕастаһа-кыҕастаһа сибигинэ-һэллэр:

— Куһаҕанга түбэспит — туора быһа барбыт.

— Оттон, баҕар, атын дьон суолун булбута буолаарай?

— Баҕар булбут да буоллаҕына, ол куһаҕан суол. Оҕонньорбут өтөрүнэн эргиллиэ суох. Вэйэбит ас булуннахпытына сөп буолсу.

Үһүс күннэригэр Кух били ас уурар тириилэрин бысталаан кыйахалаата уонна солуурчахха буһара уурда.

Солуурчахтара оргуйбутугар Кух иннэрэн уутун чааскыга сүөкээн баран:

— Чэ, сатаатар маны иһиэххэ. Үссэммит аата үссэммит.

Дьахталлар куйаха амтаннаах аһы ууну истилэр.

— Уолбун аһатыа эбиппин,— диэтэ Кух,— оттон эн ыккын аһат.

Рультына улахан муос хамыйагынан болоорхой ууну баһан биэрбитин, аччык ыт инсэлээхтик салаан бырданалатта. Оттон оҕо буоллагына төбөтүн буккуй-бахтыыр, буспут тирии сыстаннас лоскуйдарын, хара сыһа-сыһа, төттөрү тибирэр. Кух оҕотун бэйэтин айагыттан аһатар.

Ити ымдааннарын ас огостон икки күнү туораа-тылар. Оттон онтулара да бүттэ. Дьахталлар, уоттары чоҕун күлүнэн көмөн, оҕолорун хас да тириигэ сөрөөн, аттыгар ыттарын баайан баран, туундараҕа бардылар. Тобуктарыгар диэри хаарга батылла-батылла, нэһиилэ мочоохтоһоллор. Кух куругар сүгэ кыбытылаах, оттон Рультына быһах тутуурдаах.

Дьахталлар биир тииккэ кэлэн, сүгэнэн охсон, доргутан баран, туора ыстанан биэрдилэр. Тиит бүрүнэн турбут хаара бастаан көһөҥө-көһөҥө, оттон хойуу күдэрик буолан таҥнары саккыраата.

Хаара хаптайбытын кэннэ, Кухтаах Рультына, тииттэригэр эмиэ чугаһаан, хаппыт хатырыгын суллаатылар.

Нөгүө күнүгэр Кухтаах Рультына эмиэ туундараҕа бардылар. Дьыалэриттэн тэйэ түһээт кыыл суолун көрдүлэр. Ханлык эрэ кыра кыыл сылдыбыт, атаҕын суола оҕуруону тэһитэ баттаабыт курдук.

Дьахталлар суолу суоллаан хороонго тийдилэр. Хаары хаһан кутуйагы тутан ыллылар. Олус диэн үөрдүлэр.

Рультына быһагы угуһан кутуйагы төбөҕө биэрэн баран хооньугар уктан кэбистэ. Оттон Кух хаары тарыйан, тон сири, мууһурбут лабыктаны сүгэтинэн чэчиргэтэн, хороон түгэбиттэн мөкөйдөммүт от умнастарын, тэллэйдэри уонна отон булан таһаарда.

— Бу кутуйах ордуута, — диир Кух. — Кутуйах кыһынҕы аһын мэлдьи хаһаанааччы. Кини аһа диэн бу буолаахтаатаҕа.

— Үчүгэй ас эбит, — диир Рультына хам тонмут от умнастарын тиһинэн араарты-араарты. — Улахан умнаһы оҕонньорго ордоруохпут, оттон отону уолбутугар илдьиэхпит. Манна уулаах отон, моруоска, сугун эмиэ баар.

— Ыы-ык, — диэтэ Кух, — сөпкө этэҕин. Оҕонньорго саамай улахан умнаһы ууруохпут.

Дьахталлар дьиэлэригэр төннөн иһэн көрбүттэрэ — ураһа аттыгар сабыс-саңа кэтит наарталарга көлүл-лүбүт хас да паара эмис табалар тураллар.

Табалар сибилегин аҕай кэлбиттэр быһыылаах: хаары хабыалыыллар, такымнара кэм да ибирдэһэ тураллар.

— Биһиги табаларбытыттан атыттар, — диир Кух. — Атын дьон кэлбиттэр. Баҕар, оҕонньор туһунан тугу эмэ биллэлэрэ буолаарай?

— Буспут эт сыта кэлэр, — диир Рультына.

Ураһаҕа киирбиттэрэ: улахан уот оттуллубут, ол аттыгар Имтеургин Эрмечинниин табахтаан бусхата олороллор. Солуурчахха таба этэ буһа турар.

— Өр да күүттэрдигит, — диэтэ Имтеургин дьахталларга туһаайан. — Чэйинг, эттэ сиэҕинг.

Бары сангата-ингэтэ суох аһаатылар. Дьахталлар эти, харахтарын быһа симэ-симэ, тиэтэйбэккэ илдьи ыстаан сириллэр.

— Олус да хоргуйбуккут, — диир Имтеургин.

Солуурчахтара кураанахтаммытын кэннэ, Имтеургин туран кэллэ уонна кэргэнигэр:

— Ураһаҕын хомуй, — диэтэ.

— Ол ханналыбытый?

— Эрмечингэ көһөбүт.

Кухтаах Рультына Имтеургины, онтон Эрмечини хардарыта көрүтэлээн кэбистилэр итиэннэ, сангата-ингэтэ суох, утуйар таңастарын хомуммутунан бардылар. Онтон Кух оҕотун уһугуннарда:

— Тур. Билигин ыраата барабыт. Туора дьонго олоруохпут.

Ити күнтэн ыла Имтеургин Эрмечин табатын үөрүгэр бостуук буолла. Кини хаһаайынын ураһаларын кэннигэр бэйэтин ураһатын туруорда, табаларын кини табатын үөрүгэр холбоото.

Кини аны ураһатыгар биридэ эмэ көстөн ааһар. Түһүлгэ чугаһынааҕы лабыкта барыта илдьи тэпсиллэн баранан, аны табаларын үөрүн адьас чиэски сиргэ, тытылла илик лабыкталаах көмүрүө хаардаах туундараҕа мөччитэллэр.

Имтеургин күннэри-түүннэри таба маньыр.

Оттон ураһатыгар Кух кыра Имтеургинныын итиэннэ ытара эрэ баар.

Рультына аны кинилэри кытта олорбот. Кинини Эрмечин иккис кэргэн оґостубута.

Кух, оґотун көтөґөн олон бигии-бигии, киниэхэ кэпсиир:

— Эн биһи аны ибис-иккиэйэґин олоробут. Урут элбэх этибит, бэйэбит табалаах этибит. Эн аґан биллэр-көстөр киһи, бастын булчут этэ. Оттон билигин туора киһи табаларын маньыр. Эдьийин Тынатваль ыалбытыгар Каравьяґа олодор. Убайын Кутувьяны Эрмечин ыалдыттара өлөрбүттэрэ. Оттон Рультына улахан ураһаґа олодор, Эрмечин этэрбэһин куурдар. Кайлёкым минкри — хайыахпытый!

Х О С Б Ы Ы А А Р Ы Ы Л А Р

Я к к а е м¹— үчүгэй.

Ы л в ы л у²— кыыл таба.

У т к у ч и н³— уңуохтан онгоһуллубут тиистэрдээх, таба инчириңи утахтарыттан хатыллыбыт кылыылаах булт тэриңлэ.

Л о л о к в ы т⁴— төрөөрү сылдьар ыт өрөҕөтүн түүтэ түстэбинэ, эмийдэриң үлүппэтин диэн, саба бааллар тириң бааччы.

Қ а а к к у м е⁵— сөбүү.

Л а х т а к⁶— морж, ниэрпэ курдук муора кыыла.

Х о р о н г о⁷— дыңэ табата. (Бу түбэлтэбэ кутуруктаах таба диэн ыт туһунан этиллэр).

К а к к о⁸— эмиэ.

И э т т и⁹— дорообо.

Т е к - э р е м¹⁰— ыраахтаабыга даап хомуйар нуучча чиновнига. Даан хомуйар ыспыраанныгы эбэтэр үрээңнигы эмиэ итинниң аатгыыллар.

ТЭКИ ОДУЛОК

Биһиги республикабыт сорох хотугу оройуоннарыгар аҕыйах ахсааннаах юкагирдар олороллор. Кинилэр бэрт өрдөөбүтэ Яна, Индигир, Халыма өрүстэр тардыыларынан көһө сылдьан балыктаан, бултаан аймахтарын ииттэллэрэ. Советскай былаас сылларыгар юкагирдар, эмиэ атын омуктар курдук, көнүллүк сайдар дьолго тиксибиттэрэ.

Биһиги үйэбит саҕатыгар аҕыйах ахсааннаах көһө сылдьар кыра омуктарга өлөр-быстар куттал тирээбитэ. Мэлдьи быстыы-ойдуу, ыарыы-сүтүү аргыстаах, сурук-бичик, үөрэх диэни түһээн да көрбөтөх дьон итинник ынырык дьылҕаттан, хараҥа олох соруттан-мунгуттан босхолонон суолу тобулар кыахтара суоҕа.

Юкагир бастакы суруйааччыта уонна ученайа Николай Иванович Спиридонов — Тэки Одулок дьэ итинник ыар кэмнэ, 1906 сыллаахха ыам ыйын 22 күнүгэр, Үөһээ Халыма оройуонугар Нелемнэй нэһилиэгэр быстар дьаданы кэргэннэ төрөөбүтэ.

Суруйааччы оҕо сааһа хайдах ааспытын туһунан бу кинигэ кирири тылыгар сиһилии суруйар.

Ол гынан баран бири бэлиэтиэххэ наада. Тэки, туора дьонно төһө да эрэйдээхтик итиллибитин иһин, Орто Халыма куоратыгар, нууччалар уонна сахалар ортолоругар олорон, үгүскэ үөрэммитэ. Нууччалыы кэпсэтэр кыахтаммыта уонна, саамай кылаабынайа, бэйэтин тулатыгар буолар событиелары ингэн-тоҥон кэтээн көрөр, тоҕо баай-дьаданы баарын өйдүүр буолбута. Быһата кини туора дьон ортотугар олорон баай баттыгаһа самныактаабын, дьоллоох олох кэлиэхтэбин өйдөөбүтэ. Дьэ ол да иһин, үрүнгэр офицердара буолбут хаһаайынын тылыгар киириммэккэ, 1921 сыллаахха комсомолга киирэр.

Советскай былаас Халымаҕа олохтонуоҕуттан ыла Тэки Одулок олоҕор тосту уларыйылар буолбуттара. Кини Якутскайдааҕы Советскай-партийнай оскуолаҕа, Ленинградтааҕы университетке үөрэнэр. Суруйааччы бэйэтэ: «Үөрэнэр дьэн оҕо сылдьан умса-төннө түспүт ханнык да үлэбинээҕэр барытыттан ордук кытаанах эбит дии санаабытым», — дьэн суруйар. Үлэни таптыыра, Ильич «Үөрэниэххэ, үөрэниэххэ уонна үөрэниэххэ» дьэн кэриэһин хайаатар да толорорго дьулуура, Ийэ дойдутугар туһалаах киһи буолар баҕата кини үрдүк үөрэх чыпчаалыгар дабайарыгар көмөлөспүттэрэ. Кэргэнэ Ольга Николаевна бу курдук суруйар:

«Кини үлэлиирин олус таптыырын мин мэлдьи сөбөрүм. Аналлаах предметтэри сэргэ, марксизм-ленинизм классиктарын үлэлэрин, үс омук тылын кичэйэн үөрэтэрэ, радиотехника уонна электротехника куруһуоктарыгар сылдьара, үрдүкү математиканан уонна фотографиянан дьарыктанара. Кини мин төрөөбүт дойдубар үөрэхтээх киһи олус аҕыйах, онон дьоммун-сэргэбин барыга-бары үөрэтэр туһугар наһаа элбэҕи би-лиэхтээхпин дьирэ».

1931 сыллаахха Тэки Одулок, хотугу норуоттар Институттарыгар аспиранныы сылдьан, Чукоткаҕа кэлбитэ. «Улахан Имтеургин олоҕо» дьэн кинигэтин суруйууну кини онно саҕалаабыта. Ленинградка төнөн баран, диссертациятын суруйууга дьингнээхтик ылсыһар, радиотехника куруһуогар салгыы сылдьар, ону сэргэ суоллааҕы бэлиэтээһиннэрин чочуйар. Ол бэлиэтээһиннэрэ 1933 сыллаахха «Хотугу уһук сиргэ» дьэн туспа кинигэнэн тахсыбыта.

1934 сыллаахха Тэки Одулок экономической наукаларга кандидат ученай степенин ыларга диссертациятын ситиһиилээхтик көмүскүүр, ити сыл бэчээт-тэммит «Улахан Имтеургин олоҕо» дьэн кинигэтин иһин аналлаах бириэмийэни ылар. Бириэмийэни аныыр комиссия председателэ Максим Горькай Тэки Одулок кинигэтин улаханник хайҕаабыта. Сибирь суруйааччыта Афанасий Коптелов «Тыл улуу художнигар ыалдьыттааһын» дьэн ыстатыйатыгар суруйар:

«Эмиэ Сибирь литературатын туһунан сэрһэргэһэн барбыппыт, онуоха Горькай сүбэлээбитэ:

— Эһиги, Сибирь дьоно, кыра омуктар суруйааччыларыгар көмөлөһүөхтээххит. Эһиги кыраайгыт тустуспа тыллаах элбэх омуктаах. Биир юкагир «Улахан Имтеургин олозо» диэн үчүгэй кинигэни суруйбут. Мин съезтэн дьиэбэр тийэн баран көрөөрү ыллым уонна биир тыһынанан бүтүннүүтүн ааҕан кэбистим. Кырата суох кинигэ — сүүс биэс уон страницалаах. Үчүгэй кинигэ! Түүн икки чааска диэри аахтым. Сөхтүм: мас сэбирилиэгинэн уоту ылаллар! Дьэ ити баар сүүрбэһис үйэ, электричество, радио үйэтин саҕаланыыта!.. Соторутаангыта итинник этэ... Бу кинигэҕэ бары барыта хайдах курдук суруллубутуй!..» Үрдүк сыанабылтан сүргэтэ көтөҕүллэн Тэки Одулок кинигэтин иккис чааһын саҕалыыр.

Тэки Одулок төрөөбүт дойдутун, биир дойдулаахтарын итиитик таптыыра. Кини төрөөбүт Сахатын сириттэн Ленинградка кэлэн үөрэнэ сылдьар студеннарга күүһэ тийэринэн көмөлөһөрө. Ол иһин кинини биир дойдулаахтара эмиэ таптыыллара, убаастыыллара, үөрүүлэрин үллэстэ, ситиһиилэрин кэпси эбэтэр көннөрү сөһөргөһө түһэри, үгүстүк сылдьаллара. «Оччолорго уолаттар курдарыгар быһахтаах сылдьаллара, биилкэнэн сатаан аһаабаттар этэ», — диэн суруйар Ольга Николаевна. Тэки Одулок кинилэри быһаҕынан-биилкэнэн хайдах туттан, культурнайдык аһыырга үөрэтэрэ, бэйэтэ ыйан-кэрдэн, оҕуруот аһын араастаан астатан сиэтэрэ. Уолсайынан даҕаны, кини бэйэтин биир дойдулаахтарын туһугар олус кыһаллара.

1934 сыллаахха Тэки Одулогы ВСК(б)П Кийин Комитетыгар ыңыран Чукоткаҕа командировка биэрбиттэрэ. Ити кэмнэ Ольга Николаевна ийэтэ өлбүтэ уонна түөрттээх уоллара Коля ыараханлык ыалдыа сытара. Ол иһин кэргэнэ, ыалдьар оҕону илдьэ ыраах айаҥна барсар кыаҕа суох буолан, барыма диэн көрдөспүтэ. Онуоха Тэки Одулок: «Миэхэ партияттан ордук күндү суох, миигин партия ыытар, онон хайаан да барабын», — диэн хоруйдаабыта. Кини общественнай интэриэһи тус бэйэтин интэриэһинээҕэр ити курдук мэлдьи үрдүктүк тутара.

1934—36 сыллардаахха Тэки Одулок партия Аян-Маайатааҕы райкомун секретарынан, Суруйааччылар союзтарынан Хабаровскайдаағы отделениетын нацио-

нальной секторын сэбиэдиссэйинэн үлэлиир. Ол сылдан диссертациятыгар матырыйаал хомуйар, кинигэтин иккис чааһын салгыы суруйар.

1937 сыллаахха муус устар 4 күнүгэр Тэки Одулок «Молодая гвардия» издательствоҕа «Аччыгый Имтеургин олоҕо» диэн кинигэтин рукопиһын туттарар. Ити рукопись дьылҕатын туһунан билингитэ туох да биллибэт. Мин санаабар, «Имтехай ыттаах дьонго» диэн сэһэн ити кинигэ саҕалананыта буолуон сөп. Тоҕо диэтэххэ, кини кинигэтин иккис чааһыгар аччыгый Имтеургин өрүс энэрин олохтоохторугар сылдыһытын, онтон кэлин чаастарыгар Имтеургин сахаларга олоҕун, Саха сириг хоту өттүгэр революция туһунан, Имтеургин Ленинградка хайдах үөрэнэ барбытын уонна социализмы актыыбынай тутааччылартан биирдэстэринэн хайдах буолбутун туһунан суруйар санаалааҕа.

Хомойуох иһин, кини, ити былааннарын толорбокко, 1938 сыллаахха өлбүтэ.

Тэки Одулок сүүрбэттэн тахса сыл умнуллан сыппыт айымныылара, иккистээн күөрэйэн, ааҕааччылар сүрэхтэригэр тийиэхтэрэ диэн эрэнэбин.

Улуоро Адо

ИҢИНЭЭБИТЭ

Автортан	5
I Бй дьлэммит	9
II Ойуун тыалы түнэрэр	21
III Дьон — хаар анныгар	29
IV Туора дьон дьнэтэ	29
V Хаарга суоллар	45
VI Туундара ьалдьыта	52
VII Ыаллара Каравья	62
VIII Көһүү :	68
IX Күөх ураһа	74
X Эрмечин	82
XI Ыт көлөлөөх дьон	85
XII Икки маамыкта сиртэн — табаны сүрэххэ	89
XIII Туундара бырааһынньыга	92
XIV Саалар уонна үгүүлэр	98
XV Тинэх суолугар атаары	100
XVI Иччитэхсийбит сир	102
XVII Атын ьал уота	104
Тэки Одулок	115

ТЭКИ ОДУЛОК.

УЛАХАН ИМТЕУРГИН ОЛОБҮО. (Жизнь Имтеургина старшего. Для детей средн. и старш. шк. возр. Пер. Дьячковский М. Д.),
Якутск, Якуткнигоиздат, 1966.
120 с. с илл.

С—чукот.

*Якутское книжное издательство
Якутск, Октябрьская, 14*

Перевод *Дьячковского М. Д.*
Редактор перевода *Тимофеев С. И.*
Худож. редактор *Чылбынова В. К.*
Техн. редактор *Тимофеева Е. П.*
Корректор *Федорова В. Н.*

Сдано в набор 5/III-1966 г. Подписано к печати 17/V-1966 г.
Бумага 84×108/32. Объем 7,5 физ. п. л. Усл. п. л. 6,3
Уч.-изд. л. 5,93 Тираж 7000 экз. Заказ № 42
Цена 33 коп.

Якутская республиканская типография им. Ю. А. Гагарина
Якутск, Кирова, 9.